

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie
Greetje Bijl (hoofdredacteur)
Barbara Bulckaert
Irene Geerts
Jonas Roelens
Lonneke Geerlings
Emma Hoebeke (stagiaire)
Laura Nys
Rose Spijkerman
Kirsten Zimmerman

Redactieadres
E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap
VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis kan ook, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij
Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)
Greetje Bijl (Historica)
greetjebijl@gmail.com
Lonneke Geerlings (Historica)
a.j.m.geerlings@vu.nl
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl).

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukkerijdeal.nl
Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Falero, De heksensabbat1880. Privécollectie.

In dit nummer

/ Cultuurgeschiedenis /

- 3 De meerstemmigheid van een piano. Wat cultuur betekende voor Joodse vrouwen in Wenen (1890-1838)
Tinne Claes

/ Kunstgeschiedenis /

- 9 Verhulde verlangens. Muziek, gender en homoseksualiteit in Lawrence Alma-Tadema's *Sappho en Alcaeus (1881)*
Charlotte Franzen

/ Genderview /

- 15 Christa Matthys, post-doctoraal onderzoekster historische demografie, gender en fertiliteit
Laura Nys

/ Cultuurgeschiedenis /

- 19 Heksenwaan. De nadagen van magie in de Zuidelijke Nederlanden
Elwin Hofman

/ Moderne tijd /

- 25 Het glazen plafond doorbroken? De eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de Universiteit Gent (1960-2014)
Lore Goovaerts

/ Recensie /

- 30 Linda Duits, Dolle Mythes. Een frisse factcheck van feminisme toen en nu
Anneke Ribberink

/ Recensie /

- 31 Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis *Gendered Food. Practises from Seed to Waste*
Hanne Cottyn

Onder historicae

In de *Correspondent* verscheen onlangs een onderzoek naar de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de muziekwereld. Het ideaalbeeld van de muzikant blijkt impliciet 'mannelijk' te zijn. Ook muziekinstrumenten blijken 'mannelijk' of 'vrouwelijk' te zijn. De piano is typisch iets voor meisjes. Al in de negentiende eeuw waren het vooral de jonge dochters die moesten uitblinken in het pianospel.

Historica opent met een artikel waarin de piano wordt gebruikt als metafoor. Tinne Claes schreef een prachtig historisch verhaal op basis van veertig memoires van verschillende Joodse vrouwen die rond 1938 moesten vluchten uit Wenen. 'Bildung' was in de Weense cultuur belangrijker dan 'Besitz', maar het bezit van de piano verschafte sociale status aan de economisch welvarende Joodse burgerij. In het artikel laat Claes zien hoe de piano bij Joodse vrouwen symbool stond voor zowel integratie, vlucht als verzet.

Ook in Engeland gaf het pianospel status aan de opkomende burgerij in het fin de siècle. Musiciers in de privéfeer werd gezien als een typische vrouwelijke activiteit. Charlotte Franzen beschrijft in haar artikel hoe de Friese, schilder Alma-Tadema in zijn schilderijen speelde met omgekeerde genderrollen. In het schilderij *Sappho en Alcaeus* maakt de man muziek op een vrouwelijk instrument onder toezien oog van vrouwen. Muziek, gender en homoseksualiteit spelen een belangrijke rol in Alma-Tadema's schilderijen van 'Victorians in togas' die hij in Londen maakte.

In het artikel van Elwin Hofman komt de magische kant van vrouwen naar voren. Aan de hand van enkele mooie, maar gruwelijke, zaken die in de negentiende eeuw voor de rechter kwamen in de Zuidelijke Nederlanden, laat hij zien hoe ideeën over behekking veranderden in heksenwaan.

De winnares van de Johanna Naberprijs, Lore Goovaerts deed grondig onderzoek naar de problemen en vooroordelen die de eerste generatie vrouwelijke professoren tegen kwamen aan de Universiteit Gent. Uit al haar interviews komt niet het beeld naar voren van een glazen plafond, maar een lange hindernisbaan voor vrouwen die carrière willen maken. De optelsom van allerlei kleine, bewuste en onbewuste tegenwerkingen maakt(e) dat vrouwen minder succesvol waren in het bereiken van hoge posities in de universitaire wereld.

Historisch-demografe Christa Matthys gaat in op het belang van het combineren van kwantitatief met kwalitatief onderzoek. Haar focus in onderzoek ligt op gender en fertiliteit. Zij stelt de stereotiepe man/vrouw voorstelling binnen de historische demografie ter discussie waar vrouwen gemakkelijk worden gereduceerd tot hun biologische eigenschappen.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

Wat cultuur betekende voor Joodse vrouwen in Wenen (1890-1938)

De meerstemmigheid van een piano

Veertig Joodse vrouwen groeiden op in het Wenen van het fin-de-siècle – gekend voor Freud, Jugendstil en keizerlijke staatsie. Voor hen was de stad vooral een samenleving die haar deuren steeds steviger sloot: eerst omdat ze vrouw waren, later omdat ze Joods waren. Na hun gedwongen emigratie uit Oostenrijk – in de woelige jaren na 1938 – grepen de vrouwen naar de pen om zin te geven aan dit vijandige verleden. Hun memoires gingen niet over pogroms, maar over een piano. Dit artikel schetst de geschiedenis van een metafoor. Na een verhalende passage, gebaseerd op de betekenissen die Joodse vrouwen in hun memoires gaven aan cultuur, volgt een historische analyse. Een piano was niet zomaar een piano. Het symboliseerde integratie, ontvoogding, vlucht of verzet. Bovenal was het een instrument om een positieve identiteit op te bouwen in een omgeving die steeds haatdragender werd.

/ Tinne Claes /

De geboorte van de moderniteit

Volgens kunsthistorici is Wenen de geboorteplaats van de moderniteit. Op het einde van de negentiende eeuw vond er een ongeziene beweging van vernieuwing plaats. In de beeldende kunsten zorgde de *Wiener Secession* voor een stijlbreuk; de twaalftoonsmuziek keerde de gebruikelijke verhouding tussen melodie en ritme om; de schrijvers en dichters van *Jung Wien* vernieuwden de literatuur; de filosofische groep *Wiener Kreis* bedacht het logisch positivisme; en tegelijkertijd werden nog de grondvesten van de taalfilosofie en de psychoanalyse gelegd. Figuren zoals Gustav Klimt, Arnold Schönberg, Gustav Mahler, Adolf Loos, Karl Kraus, Arthur Schnitzler, Hugo von Hoffmannsthal, Hermann Bahr, Ludwig Wittgenstein en Sigmund Freud maakten van Wenen – de aloude stad van de muziek – het culturele en intellectuele centrum bij uitstek.

Historici wijzen sinds lang op de grote bijdrage van Joden tot deze culturele innovatie. Van de voorgaande opsomming waren alleen Klimt, Loos en Bahr niet van Joodse origine. Verschillende geschiedkundigen relateerden dit aan de politieke en sociale onrust die Joodse kunstenaars ondervonden. Volgens hen was de geboorte van de moderniteit het gevolg van een identiteitscrisis, ingegeven door de teloor-

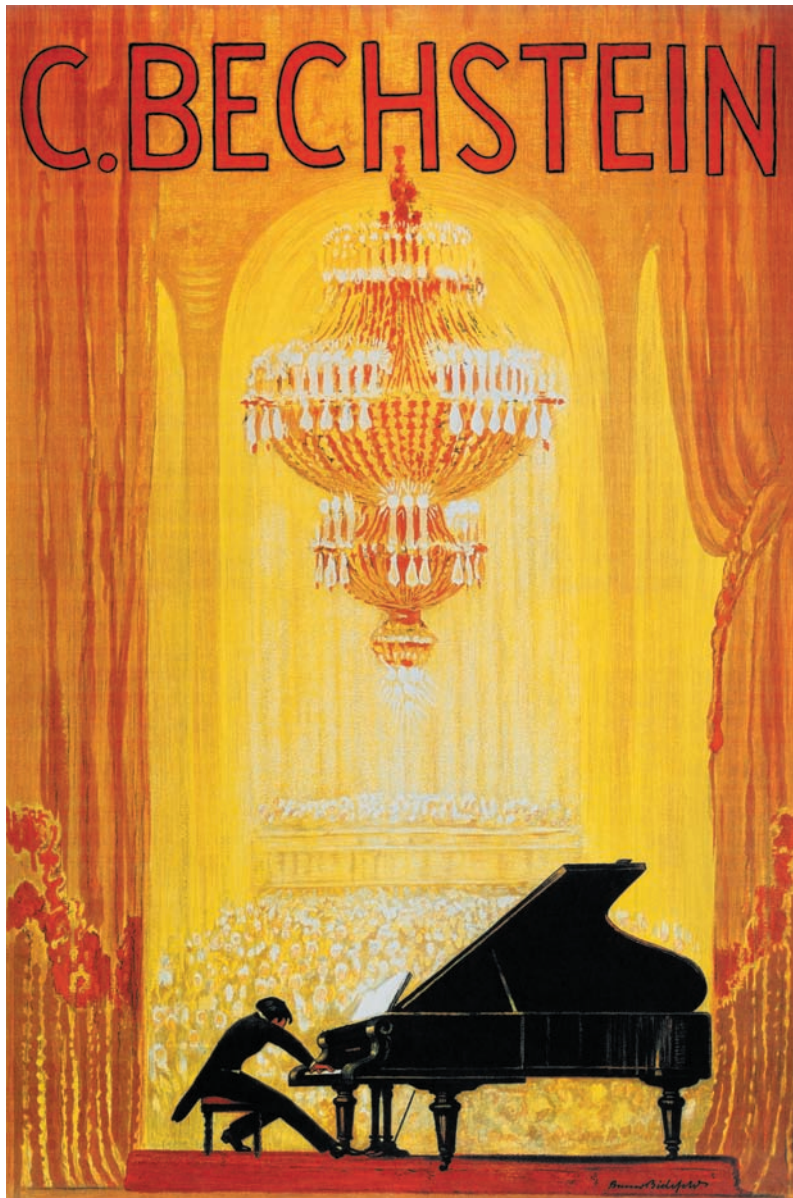
gang van het liberalisme en de opkomst van het antisemitisme. Andere historici verwierpen deze stelling als reductionistisch en racistisch. Zij beargumenteerden dat er geen Joodse ‘essentie’ was die hen naar de kunsten dreef. Vooral omdat vele culturele figuren niet-praktiserend Joods of bekeerd waren, leek een verband leggen tussen hun creativiteit en religieuze problematiek.¹

Dit artikel werpt een nieuwe blik op dit debat. De grote kunstenaars en denkers, die al vele pennen lieten vloeien, staan niet centraal. In de plaats volgt een discussie van veertig autobiografieën van Joodse vrouwen, geboren in Wenen tussen 1882 en 1931. Deze levensverhalen worden bewaard door drie archiefinstellingen: *Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen* in Wenen, *Institut für jüdische Geschichte Österreichs* in Sankt Pölten en *Leo Baeck Institute* in New York. Het

gaat om ongepubliceerde, laagdrempelige autobiografieën; vaak niet meer dan enkele tientallen bladzijden lang. Hierdoor komt een andere sociale groep aan het woord. Waar gepubliceerde levensverhalen veelal van de hand van bekende en gegoede mannen zijn, werden deze herinneringen neergeschreven door vrouwen uit de middenklasse. Hun vaders waren koopman of bediende van beroep. Hun moeders werkten meestal niet.

Het resultaat is een geschiedenis van een metafoor. De vrouwen keerden in hun memoires steeds terug naar de luister van de Weense cultuur. Het brengt de eigentijdse lezer in de war. Waarom gaan deze verhalen over een piano, en niet over pogroms? Waarom Goethe, en niet Hitler? Volgens mij had cultuur voor deze vrouwen een meerduidige betekenis. Aan de hand van de metafoor van de piano – die de vrouwen zelf meermaals gebruikten – zal ik

>>

Digitalsatie door Erik Bohr, C. Bechstein Factory, Berlijn, Duitsland.

Bruno Bielefeld, poster voor de Duitse pianofabrikant C. Bechstein, gepubliceerd rond 1920.

laten zien dat cultuur een manier was om een positieve identiteit op te bouwen in een samenleving die steeds haatdragender werd. Ik start dit artikel met een deels fictief verhaal, waarin ik de verschillende autobiografische passages over piano's samenbreng. Zo wil ik de toon van de bronnen tastbaar maken voor de lezer. Daarna volgt een historische analyse.

Prelude

We hadden een vleugelpiano nodig. Het zou ons huis en sociale leven de gewenste uitstraling geven. De burens zouden onder de indruk zijn van de warme klanken. De verzorgde mannenhanden van vader droegen het vuren houten instrument naar binnen. Hij was een man die lichamelijke inspanning schuwde – daar was hij niet rijk voor geworden. Nu sjouwde hij de vleugel door de woonkamer,

die voortaan de “muziekkamer” zou worden genoemd. Het glanzende oppervlak van de vleugel weerspiegelde het volledige oeuvre van Goethe, “leren boekenkasten ingebonden met rood en goud”. Eindelijk grandeur. Voorzichtig – met gewassen handen – opende vader de klep. De vijfde symfonie van Beethoven verspreidde zich door de ruimte.²

De volgende ochtend kreeg ik een eerste piano. Mijn ouders hadden besloten dat ik bewondering zou oogsten. Als hun gevormde dochtertje zou ik het uithangbord worden van hun geslaagde integratie. Door mij te laten uitblinken, zouden zij gelijk worden. Rijkdom hadden zij verworven; de bijbehorende status rustte op mijn smalle kinderschouders. Bedachtzaam tastte ik de toetsen af. Discipline maakte een gebrek aan talent goed, beweerde vader.³

Na enkele maanden speelde ik – “met te-

genzin, in mijn zondagskleren”- mijn inge-oefende stukjes voor kennissen uit de hogere kringen. Ondertussen sprak vader schijnbaar nonchalant over zijn nieuwe aanwinst. Hij had de geprezen pianobouwer leren kennen op de wereldtentoonstelling. Zelfs de keizer zou een exemplaar van zijn hand hebben besteld. Volgens de gerenommeerde pianolerares was zijn dochtertje trouwens getalenteerd – of toch zeker voor haar leeftijd. Wie goed luisterde, hoorde mijn weerstand op de toetsen.⁴

Vader werd begraven in een eenzaam gat onder de grond. Volgens mij had “hij liever op de piano gelegen”, maar moeder zei dat dit niet kon. Na een gepaste periode van rouw zette ik mijn pianolessen onwillig voort. Binnen enkele jaren zou de zoektocht naar een echtgenoot beginnen. Het zou moeilijk worden, omdat ik “niet mooi, maar slim” was. Vorming maakte een gebrek aan schoonheid goed, zei moeder.⁵

Maar naar een betere school mocht ik niet. Studentes “hadden een duidelijke handicap als het over huwen ging”. Cartoonisten beeldden hen af in een mannelijk overhemd en met een sigaret in hun mondhoek. De vrouwelijke essentie ging verloren aan universiteiten. Vrouwen vermannelijkten door studie, en moesten daarom “beschermd worden tegen het intellectualisme”. Ik maakte mijn vermeende gebrek aan schoonheid dan maar goed met mijn pianospel. Op de gepaste gelegenheden toonde ik dat ik een *gebildete* dame was. Dankzij zorgvuldig geplande danslessen maakte ik een goede indruk bij de start van het balseizoen. Moeder had mijn jurk op maat laten maken. Als ik nu maar “een goed geïnformeerd en intelligent – liefst amusant – gesprek kon voeren”, zou ik opvallen tussen de debutantes.⁶

Onder de arendsblik van moeder vonden mijn eerste afspraakjes plaats. Eén kandidaat was duidelijk ongeschikt. We waren te verschillend. Ik hield van klassieke muziek. Hij herkende geen van de stukken die ik speelde, en “met hem meeluisteren naar ondermaatse muziek was voor mij geenszins een optie”. Een volgende ontmoeting was veelbelovend. “Een wandeling en een opera”. Hij hield van dezelfde boeken en muziek. Ook moeder knikte instemmend: hij was gelovig en van goede komaf. Zonder twijfel een geschikte partij.⁷

De trots van het moederschap ging gepaard met schuldgevoel. We kregen twee dochters. De kersverse vader was teleurgesteld – hij had graag een zoon gehad. Mijn oudste was een mooi jong meisje, met blauwe ogen en golvende blonde haren. Wanneer ze met haar poppen speelde, “fantaseerde ze over de vier kinderen die ze ooit ging hebben en voor wie ze al namen had gekozen”. Kennissen fluisterden dat mijn jonge, minder knappe dochter “zoals te voorspellen” de meer leergierige van de twee was. Ze hield van Goethe en Beethoven. Al vlug speelde ze samen met mij op de piano, met vier handen.⁸

Omdat mijn echtgenoot minder geschikt was dan verwacht, gaf ik pianolessen om mijn gezin te onderhouden. Wanneer mijn dochters

sliepen, nam ik avondlessen. Ik had bedacht “dat dit wezenlijker slimmer en aangenamer was dan vergeefs thuis op hem te wachten”. Mijn moeder – nu een grootmoeder – steunde mij. Er was een duidelijk onderscheid tussen mijn situatie en die van de omhooggevallen studentes. “Geëmancipeerde” vrouwen werden gedreven door hoogmoed. Ik wilde slechts mijn gezin onderhouden, wat “de plicht was van iedere vrouw”.⁹

Vier jaren zou de piano stil blijven. Toen het bericht van de oorlog tot mij kwam, werd ik “overstelpst door een gevoel van aanhoudende extase”. Vechten voor de keizer was een kans. Zij aan zij zouden wij bewijzen dat wij gelijk waren. We hadden al gedeeld in rijkdom en cultuur; nu zouden we delen in de beproeving. Ik brak mijn opleiding af en werd vrijwillig verpleegster. “Het eerbare uniform van het Rode Kruis” moest compenseren dat ik “geen zoon had om op het altaar van het Vaderland te offeren”.¹⁰

Vanuit Rusland, het land van de pogroms, stroomde een massa vluchtelingen toe. Er was gebrek aan voedsel en behuizing. Mijn oorspronkelijke enthousiasme doofde uit. Populisten schreeuwden dat de economische crisis de fout was van de immigranten. De homogene natiestaat was volgens hen het land van melk en boter. Andere burgers werden geleidelijk Tsjech, Slowaak of Duitser. Ik geloofde niet in separatisme. Enkel in een multinationaal rijk kon Wenen “een raam op het Oosten” blijven, een economisch en cultureel centrum. Ik was kosmopoliet. Ik bleef Oostenrijker.¹¹

Na de oorlog werd het moeilijker. De nieuwe natiestaat was een zielig restantje van een ooit groots rijk. Als een opgelegde beslissing van de overwinnaars, was Oostenrijk een constante herinnering aan onze nederlaag. Mijn dochters moesten op school een badge dragen met de boodschap *Seid Einig* – wees eensgezind. Het hielp niet. Pianostudenten haakten af. De burenhielden ons in de gaten.¹²

In 1938 “waren wij niet langer Oostenrijkers”. De massa juichte onze uitsluiting toe op de *Heldenplatz*. Mijn knappe blonde dochter knipte haar vlechtjes af – die waren “veel te Germaans”. Romans en melodieën werden voor haar instrumenten van escapisme. Door krampachtig te pennen of op te gaan in muziek, “ontsnapte ze even naar een andere wereld”. Voor haar zus werd de blijvende deelname aan de Duits-Oostenrijkse cultuur een daad van dissidentie. “Wekenlang analyseerde zij de vijfde symfonie van Beethoven. Zij identificeerde het met een revolutionaire beweging”.¹³

Ik verkocht mijn gehele inboedel voor een appel en een ei. Zelfs de piano moest wijken. Het instrument “behoorde nu toe aan de Italiaanse ambassadeur”. De *Kaiserhymne* weerklonk er nog steeds. Het was nu de melodie van het Duitse volkslied – het lied van een volk waartoe we niet langer behoorden. De lege ruimte in de “muziekkamer” maakte de piano alomtegenwoordig. De leegte manifesteerde zich zowel in de lengte als in de breed-

te. Overall botsten wij er tegen aan. Ik miste de pianolessen, die ik als kind had gehaat. Mijn dochters konden niet langer vluchten of rebelleren. De stilte was oorverdovend; onze gedachten dissonant.¹⁴

Een piano sierde de huizen van vele Joodse families in Wenen. Een vleugel van het merk Blüthner, een zwart prachtexemplaar van Bechstein, of gewoon een simpele houten buf-fetpiano. Sommige instrumenten werden meegenomen op een schip over de Atlantische oceaan, gedwongen onderweg naar de Verenigde Staten – het nieuwe thuisland van vele emigranten. Andere werden vernield tijdens de *Kristallnacht* in november 1938, gewelddadig gestolen, of uit noodzaak voor te weinig geld verkocht. Voor de Joodse meisjes en vrouwen bestond hun piano, net als hun ontnomen thuis, enkel nog in de herinnering. De cultuur die hen met rigoureuze strengheid was bijgebracht, verzandde in een fantoompijn.

Dubbele buitenstaanders

Uit het voorgaande verhaal, gebaseerd op veertig autobiografieën, blijkt dat Joodse vrouwen zich in een moeilijke positie bevonden in Wenen tijdens het *fin-de-siècle* en het interbellum. Zij werden niet alleen gediscrimineerd als vrouw, maar ook in toenemende mate als Joden uit de samenleving geweerd. Zij waren – zoals historica Maria Raggam-Blesch stelde –

double outsiders. Hoewel misogynie en antisemitisme niet structureel met elkaar waren verbonden, vormden ze volgens een studie van Shulamit Volkov samen een “culturele code”. Beide bewegingen maakten gebruik van een conservatief discours. ‘Traditionele’ waarden werden volgens hen zowel bedreigd door de snelle Joodse emancipatie, als door de geleidelijke legale en sociale ontvoogding van de vrouw. In de praktijk wees een antisemitisch standpunt veelal op een bredere anti-emancipatorische positie: een antisemit verzette zich vaak ook tegen andere emancipatiebewegingen, zoals het feminisme.¹⁵

Gender en ras waren bovendien met elkaar vervlochten in stereotiepe voorstellingen. Vrouwelijke eigenschappen werden gezien als Joods, terwijl Joden als vervrouwelijkt werden verbeeld. De Weense uitdrukking *mit dem Jud spielen* betekende bijvoorbeeld vrouwelijke masturbatie. De Jood was in deze zegswijze een metafoor voor de clitoris. De populaire mythe van de besneden – en daarom ‘vervrouwelijkte’ – Jood sloot aan bij dit cliché. In literatuur en film gingen fantasieën over de vrouw dan weer gepaard met vooroordelen over het Jodendom in het exotiserende stereotype van de ‘schone Jodin’. De veronderstelde culturele andersheid van deze onbetrouwbare Joodse *femme fatale* vond meestal uiting in een oriëntalistische beeldvorming (zie afbeelding).¹⁶

Culturele activiteiten – zoals piano spelen – >>

Theda Bara als ‘schone Jodin’ in de stille film *Salomé*, geproduceerd door William Fox in 1918.¹⁷

vormden een antwoord op deze dubbele discriminatie. Het liet aan Joodse vrouwen toe om een alternatieve identiteit op te bouwen in een samenleving die hen steeds meer verstootte. Een piano was niet zomaar een piano. In een omgeving gekenmerkt door misogynie en antisemitisme – waarin de Joodse vrouw in het bijzonder een paria werd – was het een symbool voor integratie, voor ontvoogding, voor vlucht en verzet.

Cultuur als integratie

Volgens historici betekende integratie voor Weense Joden vooral een inschrijving in de *Kulturnation*. Meer dan met ras of politiek, had inburgering voor hen te maken met cultuur. In de woorden van een Joodse vrouw, waren zij *German by the grace of Goethe*. Hun opname in de samenleving hing af van het succes van de Duits-Oostenrijkse Verlichtingswaarden en hun politieke uitdrukking: het liberalisme. Bovendien trachtten Joodse *arrivés* door cultuur status toe te voegen aan hun economische welvaart. *Bildung* genoot meer aanzien dan louter *Besitz*. Onder invloed van het opkomende antisemitisme, werd deze nadruk op vorming steeds meer een manier om hun verworven maatschappelijke positie te verdedigen. Als een symbool voor de Duits-Oostenrijkse Verlichtingscultuur, werden culturele activiteiten – of het bezit van een piano – tekenen van integratie en standing.¹⁸

Ironisch genoeg leidde de enthousiaste deelname aan de Duits-Oostenrijkse cultuur niet tot integratie, maar tot het ontstaan van sociale patronen en gedragingen, die in een antisemitische context opnieuw als ‘typisch Joods’ werden geduid.¹⁹ In de profetische roman en film *Die Stadt ohne Juden* (1922) bijvoorbeeld, beeldde Hugo Bettauer zich in wat er zou gebeuren met de stad als alle Joden werden uitgewezen. Het verhaal was een satirisch antwoord op het opkomende antisemitisme van de jaren twintig. In de parodie stort de Weense cultuur in elkaar: kunst wordt niet langer gefinancierd; niemand schrijft nog operettes of *libretti*; theaters, koffiehuisen en universiteiten zijn verlaten. Joden zijn hier niet langer praktiserende gettobewoners in traditionele kledij, maar geschoolde, artistieke en modieuze cultuurnobs (zie afbeelding). Op het einde van *Die Stadt ohne Juden* verzucht een vroegere antisemiet dat “hem heel de affaire niet bevalt: Wenen stagniert zonder de Joden”.²⁰

Cultuur als emancipatie

Dit gevoel van collectieve andersheid was nog sterker bij vrouwen. De hogere scholingsgraad van de Joden, bijvoorbeeld, gold in het bijzonder voor hen. In 1895/96 was 57 procent van alle studentes van *Mädchen-Lyzeen* van Joodse origine, terwijl de Joden maar 10 procent van de Weense bevolking uitmaakten. Ook aan universiteiten was de aanwezigheid van Joodse vrouwen opvallend. In het wintersemester van 1907 was ruim 37 procent van

de filosofiestudentes van Joodse komaf. Bij de studentes geneeskunde bedroeg dit percentage zelfs 59 procent.²¹ Het is veelzeggend dat *Frauenstudium* zowel werd geassocieerd met ‘vermannelijking’ – tegenstanders beweerden dat vorming het vrouwelijke karakter zou verharden – als met ‘verjoodsing’. Cartoonisten tekenden studentes als Joodse mannen, met donkere haren en een haakneus (zie afbeelding pagina 7). Voor anti-emancipatorische bewegingen was de Joodse gevormde vrouw het summum van degeneratie: door ras verdorven en door onderwijs ontsierd.

De Joodse vrouwen uit deze studie namen

Een stereotiep voorstelling van ‘gecultiveerde’ en modieuze Joden in de film *Die Stadt ohne Juden*, geproduceerd door H.K. Breslauer in 1924.

hiertegenover een ambigue houding aan. Ze maakten een onderscheid tussen verschillende soorten van *Bildung*. Een degelijk niveau van kennis en esthetische smaak – zoals een virtuoos pianospel – was volgens hen noodzakelijk om een goede echtgenote en moeder te zijn. Een universitair diploma was daarentegen een hindernis. Volgens verschillende vrouwen betekenden hogere studies een opgave van het huwelijk en het moederschap, of een verlies van vrouwelijkheid.

Memoires getuigden zo van een tegenstelling tussen vrouwelijke schoonheid en mannelijke geleerdheid – een *topos* dat ook in de egiptische Weense cultuur veelvuldig voorkwam. Voor vrouwen genoot schoonheid daarbij een hoger aanzien. De gedachte ‘wie niet mooi is, moet slim zijn’ stelde vorming voor als een minderwaardig alternatief. Deze dichotomie tussen aantrekkelijkheid en intelligentie bleek ook uit de metafoor van ‘de mooie zus’. Een Joodse vrouw beschreef haar twee tantes bijvoorbeeld als “tegengesteld in temperament en persoonlijkheid”. Erna was “een mooie jonge vrouw met genereuze verhoudingen,

blauwe ogen en golvend bruine haren”. “Zoals te voorspellen”, was Regina daarentegen “de meer leergierige van de twee”.²² Historici suggereerden dat zusterrelaties in gezinnen met twee dochters vaak conflictueus waren. Dikwijls kreeg één van de dochters door de moeder de traditionele rol van de begeerlijke vrouw en echtgenote opgelegd, terwijl de andere – ‘minder mooie’ – dochter de intellectuele ambities van de vader moest verderzetten. De tegenstelling tussen schoonheid en geleerdheid werd zo een verschil tussen traditie en emancipatie.²³

Toch stelden Joodse vrouwen hun culturele

deelname – zoals het volgen of geven van pianolessen – ook voor als een streven naar onafhankelijkheid van hun echtgenoot of vader. Vooral in crisissituaties was het najagen van zelfstandigheid een prijzenswaardige eigenschap. Terwijl de idee van zelfontplooiing *an sich* werd beschreven als egoïstisch en arrogant, was de deelname aan hogere studies of de arbeidsmarkt voor vrouwen lovenswaardig als ze het deden voor anderen, bijvoorbeeld om het gezin te onderhouden.

Intermezzo: De Eerste Wereldoorlog en het groeiende antisemitisme

Het Habsburgse Rijk was geen natiestaat. De supranationale staat verenigde verschillende talen, etnieën, culturen en religies binnen zijn grenzen. Er was geen uniforme nationale cultuur of identiteit. Bijgevolg konden burgers met verschillende achtergronden loyaal zijn aan de staat. Zoals de historica Marsha Rozenblit aantoonde, konden Joden tegelijk Oostenrijks zijn qua politieke trouw, zich verbinden met de Duits-Oostenrijkse Verlichtingscultuur

en vasthouden aan een Joodse etnische of religieuze identiteit. Hieraan kwam met de Eerste Wereldoorlog een einde.²⁴

In de eerste twee jaren van de oorlog intensifieerde een patriottisch gevoel van lotsverbondenheid de trouw aan Oostenrijk-Hongarije. Verschillende Joodse vrouwen zagen vechten voor de Keizer als een eer, en droegen hun steentje bij aan het thuisfront. Joden waren in het bijzonder trouw aan de Keizer, de beschermer van hun rechten, die tot driemaal toe de benoeming van de antisemitische burgemeester Karl Lueger had geweigerd. Het oorspronkelijke enthousiasme doofde uit na twee jaren. De groeiende economische malaise werd in verband gebracht met een vluchtelingenstroom. Omdat vele van de vluchtelingen Joden waren die wilden ontsnappen aan pogroms in Rusland, groeiden antisemitische sentimenten. Het verlies van de oorlog deed ook separatistische gevoelens broeden. Terwijl anderen geleidelijk Tsjech, Slowaak, Duitser of Hongaar werden, bleven de Joden – die geen territorium hadden – achter als ‘enige Oostenrijkers in Oostenrijk’.

Het vredesverdrag van 1919 betekende het einde van de keizerlijke dynastie en de val van het Habsburgse Rijk. De Oostenrijkers verloren hun eeuwenlange economische, culturele en historische banden met hun vroegere territoria. Bovendien verbood het verdrag de verhoopde unie tussen Oostenrijk en Duitsland. Politieke polarisatie, voornamelijk ingegeven door antisemitische bewegingen, hypothekeerde de constructie van een nieuwe nationale identiteit. Initiatieven van *nation building* – zoals de *Seid Einig*-badge die Lisbeth Fischer Leicht op school moest dragen – leverden niets op. Voor het merendeel van haar burgers was de natiestaat Oostenrijk een *Staat, den keiner wollte* – een ongewild nationaal verband, opgelegd door anderen.²⁵

Bovendien was het antisemitisme steeds meer gegrond in raciale, eerder dan religieuze motieven. Het nieuwe Oostenrijk was een natiestaat waarin het merendeel van de bevolking zich tot het Duitse ‘Volk’ of ras rekende. De Joden deelden wel de Oostenrijkse politieke en culturele identiteit, maar ze konden zich niet dezelfde etnische identiteit aanmeten. Ze waren deel van de oude *Kulturnation*, maar niet van de nieuwe *Volksnation*. Vooral het Duits-nationalistische streven naar *Anschluss* vervreemde hen van hun land. Toen de opname van Oostenrijk in nationaalsocialistisch Duitsland met enthousiasme werd onthaald in 1938, zei een Joodse moeder aan haar kinderen dat zij “niet langer Oostenrijkers waren”.²⁶

Cultuur als escapisme en verzet

Tegen deze achtergrond veranderde de betekenis van de Joodse deelname aan de Duits-Oostenrijkse cultuur. Enerzijds beschreven Joodse vrouwen hun blijvende identificatie met Goethe of Beethoven als een manier om te ontsnappen. Een van hen noemde muziek *escapist entertainment*. Ze konden de dreigende

Het onderschrift luidt: ‘Studentes uit Zürich: hoe ze zijn – hoe ze zouden moeten zijn!’. Merk op dat de studente links lijkt op een stereotiepe representatie van een mannelijke Jood. Uit: *Klinicisten Bier-Zeitung*, Zürich, 1894, gereproduceerd in: M. Brunner, *Sexuelle Belästigung und Gewalt gegen studierende Frauen als Studienbehinderung und Studienausschlussgrund im 18., 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universität Innsbruck, 1990, p. 19.

maatschappelijke context vergeten door op te gaan in een roman, lied of theaterstuk. Het liet toe om even te leven in een andere wereld. Cultuur was tijdverdrijf en troost.

“Ik ben alleen in de woning. Ik trek het gordijn toe en laat het venster slechts halfopen. Ik zet mij aan de piano, die in zo’n gemoedstoestand mijn beste vriend is, en speel, speel, speel...”²⁷

Anderzijds kon een culturele activiteit een daad van verzet zijn. Het was een manier om te tonen dat ze het niet eens waren met het regime. Een vrouw beschreef Duits-Oostenrijkse culturele iconen zelfs als “het potentieel van de zionistische beweging”:

“Dat was het potentieel van de zionistische beweging. Onze ogen waren geopend, ze leerden snel de Westerse levenswijze, hielden van Schiller en Goethe, Haydn, Mozart, Beethoven en Schubert, en begrepen hen vaak beter dan de Oostenrijkers.”²⁸

Ook Joodse vrouwen met een sociaaldemocratische overtuiging grepen blijvend naar de Duits-Oostenrijkse Verlichtingscultuur in hun strijd tegen het regime. De gehechtheid aan Goethe was een negatie van de opkomende *Volksnation*, een uiting van meningsverschil en een daad van dissidentie.

Tot slot was de confiscatie van de piano in verschillende autobiografieën een symbool voor de mogelijkheden en bezittingen die hen werden ontnomen. Het betekende dat antisemieten hen alles ontnamen: hun vorming, hun status en sociale leven, hun thuis. Verschillende betekenissen waren met het verlies van de piano verbonden. Het was een symbool voor het inburgeringsproces, voor *Bildung*, voor Wenen – de stad van de muziek – en voor het onrecht van het antisemitisme. De leegte in de “muziekkamer” maakte een gevoel van ont-heemding tastbaar.

“Ik besepte dat mama onze prachtige Bechstein piano en andere waardevolle spullen van ons huis aan het verkopen was. Ik moest niet langer pianolessen nemen, die ik nu miste, hoewel ik de lessen niet leuk vond wanneer ik ze volgde.”²⁹

Coda: De meerstemmigheid van een piano

Onze identiteit ontstaat steeds in wisselwerking met de omgeving waarin wij ons bevin-den. Als die context vijandig is, is de vraag naar zingeving groter. De Joodse vrouwen uit deze studie gaven zo, na hun gedwongen emigratie, zin aan een verleden dat werd gekleurd door misogynie en antisemitisme. Terwijl zij hun autobiografie schreven, gaven ze betekenis aan wat was. Ze verbonden verschillende gebeurtenissen, gevoelens en ideeën in de herinnering met elkaar. Hun leven kreeg een literaire structuur, kreeg een logica, kreeg zin. Het werd een verhaal. Ik analyseerde de memoires van Joodse vrouwen, die op hun beurt interpretaties waren van een vervlogen tijd. Het werd een geschiedenis van een metafoor. Bij het lezen van veertig autobiografieën, was ik verrast door de vele passages over cultuur – over een piano, maar ook over opera, theater, literatuur, school. Deze passages konden worden gelezen als metaforen met vele betekenis-lagen: het waren tekenen van inburgering, feminisme, nationale identiteit, escapisme en verzet.

Verschillende hedendaagse historici beargu-menteren dat we niet mogen spreken van een ‘Joodse’ cultuur. Spreken van typisch ‘Joodse’ eigenschappen is volgens hen reductionistisch, en een reflectie van het nationaalsocialistisch denken. De Joden in Wenen – de Europese stad waarin rond 1900 de meeste bekingen plaatsvonden – *bestonden* niet als groep, maar werden als groep *gecreëerd* door antisemieten.³⁰ Een opmerking van Adolf Hitler, die als jongeman in Wenen verbleef, kan >>

dit verduidelijken. In *Mein Kampf* schreef hij: “Hoewel Wenen tweehonderdduizend Joden telde, zag ik ze niet”.³¹ Omdat de Joden het getto hadden gewisseld voor de grootstad, waren ze ‘onzichtbaar’ geworden. Ze hadden zich de culturele en politieke waarden van Oostenrijk-Hongarije toegeëigend. Deze Joodse integratie boezemde Hitler en andere antisemieten angst in. Het gaf aanleiding tot hun raciale antisemitisme, waarin Joden – of ze nu praktiserend waren of niet – zichtbaar werden gemaakt: gevisieerd door ziekmakende propaganda, discriminerende wetgeving of een gele davidster.

Volgens mij kan net deze vijandige context verklaren waarom een Joodse achtergrond de beleving en herinnering van cultuur beïnvloedde. De vrouwen uit deze geschiedenis droegen hun Joodse achtergrond met zich mee, zelfs na een eventuele bekering. Ze werden er door discriminatie voortdurend aan herinnerd. Het was niet de Joodse ‘traditie’ of ‘aard’, maar een omgeving van misogynie en antisemitisme die de deelname aan de Duits-Oostenrijkse Verlichtingscultuur voor hen zo betekenisvol maakte. Ze gebruikten hun piano om voor henzelf een alternatieve, positieve identiteit op te bouwen in een grimmige omgeving. Deze duiding van cultuur in een vijandige context plaatst de Joodse bijdrage tot de culturele vernieuwing van de eeuwwisseling in een ander, minder deterministisch, perspectief. De ‘geboorte van de moderniteit’ volgde niet uit de Joodse traditie, maar uit het streven naar iets moois in een steeds lelijkere omgeving. ///

Noten:

- Over de ‘Joodse these’, waarin de cultuur van de *Wiener Moderne* in verband werd gebracht met de Joodse traditie: P. Vivanco, ‘Das ‘Jüdische Wien’ des Fin de Siècle. Trends und Grenzen der Historiographie der 1980er en 1990er Jahre’, in: *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 14:2 (2004) 511-536. Een voorbeeld van een kritisch weerwoord hierop is: S. Spector, ‘Forget Assimilation: Introducing Subjectivity to German-Jewish History’, in: *Jewish History* 20:3 (2006) 349-361.
- Institut für jüdische Geschichte Österreichs (verder Injoest): R. Childs, *Erika, My Autobiography*, K4 S16-1/16-2, 5; Injoest: H.H. Schnell, *Mein Leben*, K28 S116, 21.
- Childs, *Erika*, 5.
- Naar: Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen (verder DLA): P. Zinram, *The Hindsight Saga*, 30-31.
- DLA: L. Fischer Leicht, *The Unsung Years: My Youth 1930-1945*, 21; Childs, *Erika*, 43.
- Leo Baeck Institute (verder LBI): L. Bader, *One Life is not Enough*, ME 784, 59; P.J. Möbius, *Über den psychologischen Schwachsinn des Weibes* (Halle 1903) 45; Zinram, *The Hindsight Saga*, 20.
- Naar LBI: S. Marmorek Tritsch, *The Early Years*, ME 1022, 61; LBI: G. Berliner, *From my Family: Fiction and Truth 1900-1940*, ME 51, 31 en 49.
- Injoest: E. Sekules, *Autobiography*, K72 S297, 14-15; DLA: F. Teitelbaum, *Vienna Revisited*, 48.
- DLA: D. Koebe, *Liebste Mama. Die Geschichte einer Familie*, 33.
- Koebe, *Liebste Mama*, 14; LBI: E. Freud, *Vignettes of my Life*, ME 149, 14; Bader, *One Life is not Enough*, 76.
- Bader, *One Life is not Enough*, 101.
- Fischer Leicht, *The Unsung Years*, 37-41.
- M. Perloff, *The Vienna Paradox: A Memoir* (New York 2004) 34; DA: G. Lederer, *Ohne Titel*, 44; Teitelbaum, *Vienna Revisited*, 122; LBI: H. Blank, *Growing up in Vienna*, ME 1299, 6.
- DLA: L.L. Waller, *View from a Distance*, 65; Childs, *Erika*, 18.
- M. Raggam-Blesch, *Zwischen Ost und West. Identitätskonstruktionen jüdischer Frauen in Wien* (Innsbruck 2008) 263; S. Volkov, ‘Antisemitismus und Antifeminismus. Soziale Norm oder kultureller Code’, in: S. Volkov (red.), *Das*

- jüdische Projekt der Moderne. 10 Essays* (München 2001) 62-81.
- K. Stögner, ‘Antisemitisch-misogyne Repräsentationen und die Krise der Geschlechtsidentität im Fin de Siècle’, in: F. Stern en B. Eichinger (red.), *Wien und die jüdische Erfahrung 1900-1938. Akkulturation-Antisemitismus-Zionismus* (Wenen 2009) 229-256.
 - S. Gilman, ‘Salome, Syphilis, Sarah Bernhardt and the Modern Jewess’, in: S. Gilman (red.), *Love + Marriage = Death. And other Essays on Representing Difference*, Stanford 1998, 65-90.
 - De uitdrukking ‘German by the grace of Goethe’ komt uit: Perloff, *The Vienna Paradox*, 80. Over de culturele integratie van Joden in Wenen: S. Beller, *Vienna and the Jews 1867-1938: A Cultural History* (Cambridge 1989).
 - Historici spreken in dit verband van ‘dissimilatie’. Zie: S. Volkov, ‘The Dynamics of Dissimilation’, in: W. Reinharz en J. Schatzberg (red.), *The Jewish Response to German Culture from the Enlightenment to the Second World War* (Hanover 1985) 195-211; K. Hödl, ‘From Acculturation to Interaction: a new Perspective on the History of the Jews of fin-de-siècle Vienna’, in: *Shofar: an Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 25:2 (2007) 82-103.
 - H. Bettauer, *Die Stadt ohne Juden. Ein Roman von übermorgen* (Wenen 1922) 71.
 - Beller, *Vienna and the Jews*, 52; W. Heindl, ‘Die Studentinnen der Universität Wien. zur Entwicklung des Frauenstudiums (ab 1897)’, in: H. Dienst en E. Saurer (red.), *Das Weib existiert nicht für sich. Geschlechterbeziehungen in der bürgerlichen Gesellschaft* (Wenen 1990) 174-188, aldaar 177-181.
 - Teitelbaum, *Vienna Revisited*, 48.
 - Raggam-Blesch, *Zwischen Ost und West*, 206.
 - M.L. Rozenblit, *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Vienna during World War I* (Oxford 2001) 14-38.
 - Naar: H. Andics, *Der Staat, den keiner wollte. Österreich von der Gründung der Republik bis zur Moskauer Deklaration* (Wenen 1962). Zie ook: G. Heiss, ‘Pan-Germans, Better Germans, Austrians: Austrian Historians on National Identity from the First to the Second Republic’, in: *German Studies Review* 16:3 (1993) 411-433.
 - De quote komt uit: Perloff, *The Vienna Paradox*, 34. Over de evolutie van het antisemitisme in Oostenrijk: B.F. Pauley, *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism* (Chapel Hill 1992). Over het onderscheid tussen de ‘Volksnation’ en de ‘Kulturnation’: P. Mendes Flohr, *German Jews: A Dual Identity* (New Haven 1988).
 - LBI: M. Klein, *Brief aus Israel an meine Verwandten in Oesterreich*, ME 850, 21.
 - Schnell, *Mein Leben*, 39.
 - Childs, *Erika*, 18.
 - Bijvoorbeeld: S. Spector, *Modernism without Jews? German-Jewish Subjects and Histories* (Bloomington 2017).
 - A. Hitler, *Mein Kampf* (München 1941) 48.

Tinne Claes (1991) is verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de KU Leuven. Ze werkt aan een proefschrift over de geschiedenis van de anatomie in België. In het kader van een uitwisseling met Universiteit Wien, onderzocht ze eerder de betekenis van cultuur voor Joodse vrouwen in Wenen (1890-1938). Ze publiceerde hierover al het artikel ‘Mehr als ein Klavier. Kultur als Metapher in Nachkriegs-Autobiographien jüdischer Frauen aus Wien’, in: *Chilufim: Zeitschrift für Jüdische Kulturgeschichte*, 19, 2015, 1-2, pp. 3-36.

Email: tinne.claes@kuleuven.be

Richtlijnen voor auteurs

Per februari 2017 heeft Historica nieuwe richtlijnen voor auteurs opgesteld.

Algemeen

Lengte van de artikels inclusief noten:
Zes pagina's: maximaal 5.200 woorden
Vijf pagina's: maximaal 4.250 woorden
Vier pagina's: maximaal 3.400 woorden
Recensie (één pagina): 850 woorden

Een artikel heeft een titel, **ondertitel**, een korte **lead** (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat, ca. 100 woorden) en enige **tussenkopjes** (op één niveau).

Daarnaast ontvangen we graag een **abstract** (korte samenvatting) in het Nederlands en een abstract in het Engels, elk maximaal 100 woorden.

Aan het einde van de ingestuurde tekst volgen enige **personalia** van de auteur (een of twee zinnen), met daarin in elk geval vermeld naam, geboortjaar, functie, e-mailadres.

Een artikel bevat **illustraties** met onderschriften en bronvermelding. Digitaal aangeleverde illustraties worden bij voorkeur weggeschreven als tif-bestand (eventueel als JPEG) en gescand op minimaal 300 dpi. Per pagina 1 illustratie

Aanlevering van kopij:

Per e-mail sturen naar het redactieadres: historica@gendergeschiedenis.nl

Deadlines voor inzending:

februarinummer: 1 oktober
juninummer: 1 februari
oktobernummer: 1 juni

Kijk voor meer informatie over referenties en noten op onze website www.gendergeschiedenis.nl.

Muziek, gender en homoseksualiteit in Lawrence Alma-Tadema's *Sappho en Alcaeus* (1881)

Verhulde verlangens

Bron: The Walters Art Museum. <http://art.thewalters.org/detail/10245/sappho-and-alcaeus/>

Lawrence Alma-Tadema (1836-1912) staat bekend als een schilder van antieke scènes, maar was eigenlijk een chroniqueur van zijn eigen tijd. Victoriaanse thema's kregen een plaats in zijn voorstellingen van antieke onderwerpen. Een goed voorbeeld is het schilderij *Sappho en Alcaeus* (zie afbeelding). Op het eerste gezicht een intieme muziekvoorstelling uit de Griekse oudheid. Bij nadere beschouwing blijkt het echter een afbeelding van versluierde lesbische liefde die aansluit bij victoriaanse ideeën over muziek, gender en homoseksualiteit. De muzikale context en de Griekse cultuur vormden beide zowel dekmantel als middel om dit toentertijd gevoelige onderwerp te bediscussiëren.

/ Charlotte Franzen /

Sappho en Alcaeus

De Friese Alma-Tadema vervaardigde *Sappho en Alcaeus* in Londen, waar hij sinds 1870 woonde en waar zijn werk een grote populariteit kende. Omdat de schilder voor de Engelse markt werkte, is dit schilderij in een victoriaanse context geplaatst. Allereerst licht ik toe waarom het werk te beschouwen is als een voorstelling waarin de antieke en victoriaanse tijd samenkomen. Vervolgens ga ik in op de homoseksuele lezing van het schilderij en beschouw ik het, voor het eerst, vanuit een mu-

zikale invalshoek. Ik zie *Sappho en Alcaeus* tegen de achtergrond van het negentiende-eeuwse discours rondom Sappho's vermeende homoseksualiteit en betrek daarbij eigentijdse opvattingen over lesbisch zijn en verbanden tussen homoseksualiteit en muziek. Musiceren was destijds niet vrij van conventies of negatieve connotaties. Er bestonden aparte normen voor musiceren in het openbaar en in de privésfeer. Musicerende mannen konden bovendien voor homo worden aangezien. Met dit artikel hoop ik inzicht te bieden in eigentijdse constructies rondom muziek, gender en homoseksualiteit en de wijze waarop *Sappho en Alcaeus* de ambigue houding van Victorianen verbeeldt ten aanzien van homoseksualiteit.

Op *Sappho en Alcaeus* staan en zitten vijf vrouwen rond een *exedra*, een halfronde nis met een bank. Het witte marmer steekt af tegen enkele donkere pijnbomen, een blauwe lucht en een groenblauwe zee. Tegenover de vrouwen bespeelt een man een *kithara* (een antiek snaarinstrument). Links op de voorgrond zit de dichteres Sappho, met paarse viooltjes in het haar. Ze zit voorovergebogen en steunt op haar lessenaar terwijl ze naar de dichter Alcaeus kijkt, die zijn lyrische poëzie voordraagt.¹ Sappho woonde tijdens de zeventiende eeuw voor Christus op het eiland Lesbos en wordt de 'vrouwelijke Homerus' genoemd,

Lawrence Alma-Tadema, *Sappho en Alcaeus*, 1881, olieverf op paneel, 66 x 122 cm, The Walters Art Museum, Baltimore, Maryland.

de grootste vrouwelijke dichter van de antieken.² Alcaeus, een van haar geliefden, kwam eveneens van dit eiland.³ Naast Sappho staat een jonge vrouw met een gedecoreerde jurk en bloemen in het haar. Achter de dichteres zitten drie vrouwen met lichtgekleurde gewaden. Op de bankjes waarop zij zitten, zijn inscripties aangebracht. Het zijn de namen van de vrouwen van Sappho's *thiasos* of school. Deze namen zijn echter meer bekend als Sappho's geliefden.⁴

'Victorians in togas'

Alma-Tadema baseerde zich bij *Sappho en Alcaeus* op archeologische bronnen uit diverse Romeinse en Griekse periodes. Zo doet de *exedra* denken aan de bankjes van het Hellenistische theater van Dionysos in Athene.⁵ De schilder kopieerde Sappho's hoofd en haar karakteristieke haarstijl naar een Romeinse portretbuste van de dichteres. Hij decoreerde Alcaeus' *kithara* bovendien met een scène die teruggrijpt op een roodfigurige vaas uit The British Museum in Londen. De lessenaar vertoont gelijkenissen met een tafel uit Pompeï. Veel schilderijen van Alma-Tadema hebben desondanks niet alleen betrekking op de oudheid, maar ook op de eigentijdse victoriaanse wereld.⁶ Deze werken zijn te interpreteren als

>>

voorstellingen van ‘Victorians in togas’, met negentiende-eeuwers in antieke kleding en binnen een antieke setting. De schilderijen hebben in letterlijke zin vaak een ‘British cast’: Alma-Tadema portretteerde zijn figuren nogal eens naar het leven. Bovendien verving hij zwart haar en donkere gelaatskleuren veelal door meer Noord-Europese huid- en haartinten.⁷

Men verbond en verbindt de idee van ‘Victorians in togas’ ook op een dieper niveau aan analogieën tussen het victoriaanse en antieke tijdperk. Het was in de midden- en laat-victoriaanse tijd gangbaar om Rome te zien als een model en rechtvaardiging van het koloniale Groot-Britannië.⁸ De keuze voor alledaagse gebeurtenissen vergrootte bovendien de herkenbaarheid en toegankelijkheid van deze werken voor de victoriaanse toeschouwer. De schilder koos niet voor heldhaftige daden van Grieken of Romeinen, maar voor bescheiden gebeurtenissen en voorstellingen uit het dagelijks leven.⁹ Hij stelde de inwoners van de ‘heroïsche’ antieke tijd minder heldhaftig voor en moedigde de victorianen zo aan om zich met hen te identificeren. De victorianen waren op hun beurt gewend om Alma-Tadema’s werk te koppelen aan de eigen tijd, zo blijkt uit een uitspraak van de kunstcriticus James Dafforne in 1875: “We have learned to look on his Egyptians, Greeks, and Romans, as if

they were our contemporaries.”¹⁰ Ook de schilder zelf benadrukte de verwantschap tussen de antieken en de eigen tijd:

“But, after all, there is not such a great difference between the ancients and the moderns as we are apt to suppose. This is the truth that I have always endeavoured to express in my pictures, that the old Romans were human flesh and blood, like ourselves, moved by much the same passions and emotions.”¹¹

Vertrouwd en herkenbaar?

Sappho en Alcaeus was bekend bij velen: het schilderij werd tentoongesteld in de Royal Academy in Londen en besproken in recensies, kritieken en satirische tijdschriften.¹² Er waren bovendien vele reproducties in omloop. Het werk werd bij de tentoonstelling in 1881 vol lof ontvangen: “one of the finest of the year”, “the artist’s masterpiece” en “the beauty of the design is beyond measure” zijn enkele van de vele positieve kritieken op het werk.¹³ Tijdgenoten verbonden het schilderij daarnaast aan de eigen tijd, zo blijkt uit de contemporaine receptie. Journalisten rekenden het werk haast tot de genreschilderkunst met haar voorstellingen van het dagelijkse leven of de alledaagse omgeving. Zo schreef de kunstcriticus J. Comyns Carr in *The Academy* in 1881:

“The invention of the scene as a whole, the disposition of the figures, the choice of attitude and gesture, are in the highest degree representative of a style of art that has something more than the dignity of *genre*, with something less than the formality of purely ideal design, recalling for us the long-silent life of the past in the language that has a familiar and homely accent [...]”¹⁴

Een journalist van *The Manchester Guardian* schreef:

“If it were not for the classic costumes and the poetry and magic of the southern sun, the action of the group might fitly serve for a picture of *genre*, and yet the courage which is exhibited in the adoption of a homely system of gesture is everywhere justified by a certain unobtrusive sentiment of style that suggests reminiscences of the great art by which the record of this ancient life has been preserved for us.”¹⁵

Ondanks de antieke entourage beschouwden tijdgenoten het werk als huiselijk en herkenbaar.

Een aantal elementen op het schilderij doet inderdaad denken aan de victoriaanse tijd. Het werk vertoont visuele parallellen met negentiende-eeuwse schilderijen waarop gemusiceerd wordt in de privésfeer van de opkomende midden- en hogere klasse. Er is sprake van een huiselijke, intieme setting en een gepaste afstand tussen de muzikant en de toehoorders, zoals zichtbaar in “—And mist or glim, I’d sail with him, if he would sail with me—”

Sir Frank Dicksee, *Harmonie*, 1877, olieverf op doek, 157.5 x 94 cm, Tate, Londen.

(ca. 1865, p. 12) van de Britse auteur en tekenaar George du Maurier (1834-1896). *Sappho en Alcaeus* straalt dezelfde rust uit als andere victoriaanse werken waarin een muzikant voor zichzelf of voor een intiem publiek speelt. Tijdgenoten herkennen mogelijk ook het visuele spel tussen muzikant en luisteraar. De muzikant is onderworpen aan de blikken van zijn toehoorders. De houdingen van de vrouwen, op de roodharige vrouw na, reflecteren de wijze waarop men in de negentiende eeuw naar muziek luisterde. Toch is *Sappho en Alcaeus* niet alleen een herkenbare intieme musiceerscène.

Omgekeerde genderrollen

De genderrollen die toentertijd werden verbonden aan muziek, zijn in dit schilderij omgekeerd. In de victoriaanse tijd bestond een dubbele moraal betreffende muziek en seksualiteit, gebaseerd op de strikte scheiding tussen de publieke en private sfeer.¹⁶ Afhankelijk van klasse en gender golden er specifieke voorschriften over hoe, waar en op welk instrument er gemusiceerd mocht worden.¹⁷ In het algemeen was musiceren, mits het zich in het openbaar voltrok, heilzaam voor mannen van de lagere klassen. Voor mannen uit de ambitieuze middenklasse en de adel kon muziek daarentegen als ‘emasculating’ (*ed. castrerend*) of een vernederende activiteit worden gezien. Men stimuleerde het muziek maken dan ook met name als een huiselijke activiteit die doorgaans werd beoefend door vrouwen. Vooral de jonge dochters van de midden- of hogere klasse musiceerden in de *drawing room*, de ruimte waarin de piano stond en waar de gasten wer-

Lawrence Alma-Tadema (Dronrijp, 1836 - Wiesbaden, 1912) Lawrence (oorspronkelijk Lourens) Alma-Tadema werd geboren in Friesland en kreeg zijn opleiding tot schilder aan de

Koninklijke Academie van Antwerpen. Vanuit België vertrok hij in 1870 naar Londen, waar hij tot zijn dood woonde. Het oeuvre van Alma-Tadema bestaat vooral uit schilderijen met voorstellingen uit de Romeinse, Griekse en Egyptische oudheid. Hij probeerde de antieke oudheid middels nauwkeurig onderzoek en een precieze, academische schilderijstijl tot leven te laten komen. In vele werken speelt muziek, net als in het leven van de schilder, een grote rol. Alma-Tadema maakte zelf muziek, decoreerde piano's en ontwierp de muziekkamer van Henry Marquand (een bankier, filantroop en verzamelaar uit New York). Daarnaast organiseerde de schilder regelmatig befaamde muzikale avonden waar populaire muzikanten op af kwamen. Zowel zijn onderwerpkeuze als zijn schilderijstijl vielen destijds goed in de smaak. Hoewel de interesse voor zijn werk direct na zijn dood afnam, staat de schilder nu weer volop in de belangstelling. De grote overzichtstentoonstelling die dit jaar in Leeuwarden te zien was, reist nu nog door naar Wenen en Londen.

den ontvangen. De jonge vrouw kon hier enerzijds de respectabele positie en ambities van haar familie tentoonspreiden, anderzijds voltrok zich hier een spel tussen huwbare mannen en vrouwen. Muziek was hierbij een middel om *avances* te maken en een man aan te trekken. Het musiceren in de privésfeer was dus een overwegend vrouwelijke activiteit die werd uitgevoerd binnen een patriarchale context, ter vermaak van anderen. De speelster en haar piano werden onderworpen aan de mannelijke blik, 'male gaze', die een extra dimensie toevoegde aan het geluid.¹⁸ Al sinds de achttiende eeuw was deze 'musical gaze', zoals zichtbaar in *Harmonie* (zie afbeelding) van Sir Frank Dicksee (1853-1928), beladen met seksualiteit en tegelijk voorzien van versluierd genot en angst. Mannen bekeken en observeerden zowel de piano als de jongedame: het was een erotisch spel dat zich afspeelde binnen de burgerlijke en sociaal aanvaardbare grenzen.

Ook *Sappho en Alcaeus* oogt als een erotisch beladen muziekvoorstelling. Zo suggereert de lege *rhyton*, een drinkhoorn, onder Alcaeus' stoel een zekere mate van decadente ontspanning.¹⁹ Bovendien kan de herme – een Grieks godenbeeld – tussen de hoofdpersonages, met zijn fallische connotatie, op een seksuele ervaring wijzen.²⁰ Binnen deze met verlangens beladen voorstelling is echter sprake van een inversie van de strikte, aan muziek verbonden, genderrollen: een mannelijke muzikant is hier, binnen een privésfeer, onderworpen aan de blikken van een aantal vrouwen. Daarnaast bespeelt hij een 'vrouwelijk' snaarinstrument. Waar victoriaanse mannen fluit of viool speelden, behoorden vrouwen de harp, gitaar of piano te bespelen.²¹

Een karikaturist van het satirisch tijdschrift *Punch* (zie afbeelding) reageerde op deze omkering van normatieve genderrollen. Hij draaide de passieve en actieve rollen om en normaliseerde deze: nu staat weer de dominante 'gaze' van de mannelijke fotograaf centraal terwijl de vrouw zich, met gesloten ogen, laat be-

kijken. De tekenaar reageerde hier waarschijnlijk op iets dat hij ervoer als tegengesteld aan de bestaande orde. De genderrollen die werden verbonden aan musiceren in de privésfeer zijn inderdaad omgedraaid op het schilderij: de man gedraagt zich als vrouw en vice versa.

Sappho's homoseksualiteit

Georg Ebers (1837-1898), een goede vriend van Alma-Tadema, meende dat het onderwerp voor dit schilderij uit een treurzang kwam:

"Surely thou know'st how, in the Lesbian land, Alcaeus oft the festal dances led, Kindled by Sappho's charms, fierce glowed love's brand, As, lauding her in song, the lute he played."²²

Alcaeus kijkt Sappho inderdaad nadrukkelijk in de ogen en beide figuren zijn met elkaar verbonden zowel door het hout van de lessenaar als dat van zijn stoel en *kithara*. Desondanks refereerde Alma-Tadema niet alleen aan Sappho's liefde voor Alcaeus: de inscripties op de *exedra* verwijzen namelijk naar haar liefde voor vrouwen. Op de bankjes, waar van oudsher staat wie hier plaats zouden nemen, leest men op de bovenste rij (van rechts naar links) Atthis, Gongyla van Kolophon en een onleesbare naam. Op de onderste rij volgen Anaktoria van Miletos, Gyriinos en wederom een deel van een naam. Links hiervan staat, onder Sappho, de naam Erinna Telia of Erinna van Telos (vierde eeuw voor Christus). De schilder besteedde extra aandacht aan deze naam: de letters zijn goed leesbaar en Sappho zit op Erinna's plaats. Bij elk van hen is bovendien een lauwerkrans als attribuut afgebeeld. Hoewel Erinna twee eeuwen later dan Sappho leefde, worden beide vrouwen van oudsher met elkaar vergeleken en beschouwd als de grootste vrouwelijke dichters. Journalisten van *The Magazine of Art* en *The Royal Academy* duiden de inscripties in 1881 weliswaar aan als Sappho's "school of girls", tegenwoordig zijn deze figuren vooral bekend

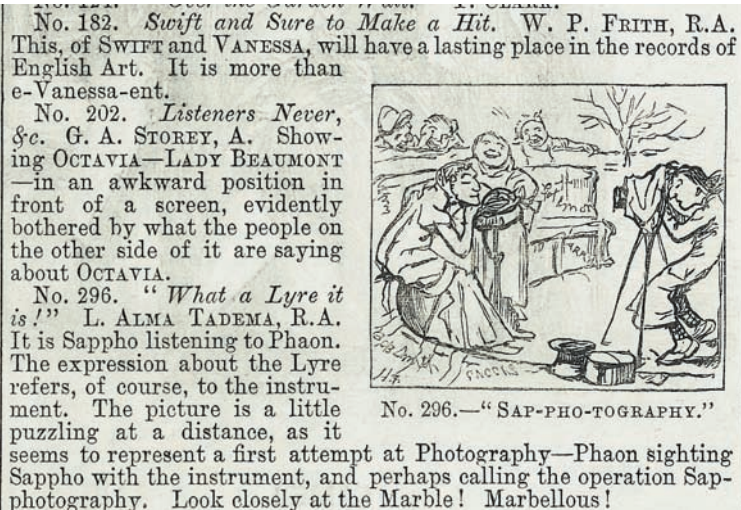
als de vrouwelijke geliefden van Sappho.²³ Alma-Tadema verwees dus ook naar Sappho's verlangens voor andere vrouwen. Hij confronteerde de toeschouwer mogelijk met de vraag: kiest Sappho voor Alcaeus of voor Erinna?

Alcaeus, die een dubbelzinnige rol speelt, lijkt de verwijzing naar homoseksualiteit te versterken. Hij heeft een androgyn uiterlijk, een vrouwelijk gezicht en draagt een vrouwelijk gewaad. Eigenlijk kenmerkt alleen zijn snor hem als een man. Ook Alma-Tadema's tijdgenoten herkenden Alcaeus' androgyn karakter. Toeschouwers twijfelden over het geslacht van de muzikant en het onderwerp van dit schilderij.²⁴ Mogelijk veranderde de schilder om deze reden de titel van *Sappho in Sappho en Alcaeus*. In ieder geval bekrachtigt Alcaeus hier als man met vrouwelijke kenmerken, destijds vrijwel onmiddellijk bezien als homoseksueel, de homoseksuele lezing.

Ook de voorstelling op Alcaeus' *kithara* onderstreept de homoseksuele ondertoon. Hier zijn Apollo, de god van de lyrische poëzie en muziek, en de godin Artemis met haar hert afgebeeld. Artemis gold, onder meer omdat zij alle relaties met mannen afwees, als een model voor vrouwelijke homoseksuele liefde.²⁵ Dit type voorstellingen is regelmatig afgebeeld op antieke vazen. Alma-Tadema heeft deze vaasdecoratie echter in zijn geheel overgebracht op de *kithara*. De staande vrouw, met haar hand op Sappho's rug, kan de interpretatie van dit werk eveneens sturen. De schilder heeft deze vrouw meer nadruk gegeven: ze draagt de meest uitbundige kleding en een opvallende krans van narcissen op het hoofd. Alma-Tadema heeft haar bovendien, als enige, staand afgebeeld. Haar uitgestrekte hand is een klein, maar mogelijk essentieel gebaar in deze voorstelling. Ze duidt misschien op verbondenheid of bezit. In Alma-Tadema's werken sturen de details vaak de symbolische betekenis van het totale schilderij. Dit lijkt hier ook het geval.

Alma-Tadema en zijn tijdgenoten waren niet onbekend met Sappho's homoseksualiteit. In Engeland was Sappho's beeldvorming gedurende de jaren zestig van de negentiende eeuw veranderd. De Britse schilder Simeon Solomon (1840-1905) en de dichter Algernon Charles Swinburne (1837-1909), die er beiden een onconventionele seksuele identiteit op nahielden, creëerden het moderne beeld van Sappho als een lesbische vrouw.²⁶ De victorianen kenden bovendien Erinna en Anaktoria, beiden aanwezig op dit schilderij, en hun relatie tot Sappho. De naam Erinna werd in de negentiende eeuw vaker gebruikt om een van Sappho's vrouwelijke geliefden aan te duiden.²⁷ Haar aanwezigheid op dit schilderij roept bovendien herinneringen op aan een gewaagde aquarel van de schilder Solomon, die later werd gearresteerd vanwege zijn homoseksualiteit. In Solomons werk *Sappho en Erinna in de tuin van Mytilene* (zie afbeelding p. 13) zitten Sappho, met lauwerkrans, en Erinna wederom op een *exedra*. Sappho heeft hier een mediterrane, donker en enigszins androgyn uiterlijk. De schouder >>

Detail uit 'Our Guide to the Academy' uit: *Punch*, 14 mei 1881, p. 217.

en de borsten van Erinna zijn deels ontbloot. Het paar duifjes achterin benadrukt de liefde tussen beide vrouwen. De ogenschijnlijke aarzelende van Erinna wijst misschien op de complexiteit van lesbisch verlangen.

Ook Anaktoria's naam doet denken aan een ander victoriaans werk. De scandalieuze dichter Swinburne schreef in 1866 het gedicht *Anaktoria*, dat werd gepubliceerd in de controversiële doch populaire dichtbundel *Poems and Ballads* (1866). Dit gedicht, waarin Sappho tegen Anaktoria spreekt, had een duidelijk seksuele, nagenoeg pornografische, inhoud. In het gedicht komen sadisme en lesbische seksuele handelingen aan bod. Sappho wordt hier verbeeld als een archetypisch model van het verlangen zelf, in haar zucht naar een onbereikbare seksuele relatie met Anaktoria. Alma-Tadema greep later terug op een ander gedicht uit dezelfde bundel van Swinburne: voor de lijst van het schilderij *Lente* (1894) gebruikte hij een citaat uit het gedicht *Dedication*.²⁸

Hoewel niet bekend is hoe Alma-Tadema zich persoonlijk verhiel tot homoseksualiteit, behoorde hij tot hetzelfde *bohémien* milieu als Solomon en Swinburne.

In algemene zin was seksualiteit destijds een gevoelig onderwerp, laat staan afwijkende seksualiteit. Op schilderijen van Sappho, die zich verspreidden vanaf de late achttiende eeuw, lag de focus doorgaans op het heteroseksuele aspect van haar legende.²⁹ Volgens dit verhaal werd Sappho verliefd op Phaon, een veerman in Mitylene op Lesbos. Sappho's liefde werd echter niet door hem beantwoord. Ze was zo overtuigd van deze afwijzing dat ze besloot zich van een rots in de zee te storten. Ondanks de toegenomen interesse voor de dichteres, bleef Sappho's homoseksualiteit controversieel. Het toenmalige Engeland kende verhitte debatten, die onder meer plaatsvonden in de Royal Academy, over de aard van haar verlangen.³⁰ Pas rond 1900 werd het afbeelden van lesbische liefde populair en meer geaccepteerd onder intellectuelen.³¹ *Sappho en Alcaeus* kan een reflectie zijn op het eigentijdse debat rondom Sappho's seksualiteit. Het lijkt hoe dan ook een van de weinige publieke kunstwerken waarin, weliswaar middels versluisde toespelingen, een spanning wordt gesugereerd tussen een vrouwelijk verlangen naar een man én een vrouw.³² De schilder brengt zo een gevaarlijk en marginaal verlangen naar het centrum van de 'hogere' victoriaanse cultuur.

Homoseksualiteit in de victoriaanse tijd

De keuze voor een homoseksueel onderwerp sluit aan bij een toegenomen aandacht voor homoseksualiteit in de laatste decennia van de negentiende eeuw. In de victoriaanse tijd werd seks, over het algemeen, benaderd met discretie en controle.³³ Varianten op het sacramenteel huwelijk vroegen om nog duidelijkere definities en controle. Deze aandacht uitte zich bijvoorbeeld in wetten rondom homoseksualiteit, *high-profile* processen en pogingen homoseksua-

George Du Maurier, '—And mist or glim, I'd sail with him, if he would sail with me—', c. 1865, pen en zwarte inkt over grafiet met krassen op velijn papier, 25.3 x 35.4 cm, National Gallery of Art, Washington.

liteit te theoretiseren of medicaliseren. Zo bedacht men in het laatste deel van de negentiende eeuw termen als 'homosexual' en 'invert' om homoseksueel gedrag te benoemen. Deze woorden zorgden voor een groter bewustzijn en een nieuwe homoseksuele identiteit.

De wijze waarop Alma-Tadema het onderwerp presenteerde is vergelijkbaar met de manier waarop lesbisch zijn aanwezig was in de victoriaanse tijd en hoe hierop werd gereageerd. Ondanks het taboe, was homoseksualiteit wel degelijk aanwezig, ook onder vrouwen.³⁴ Hoewel het in sociaal en financieel opzicht lastig was om samen te wonen, bestonden er zeker vrouwelijke relaties of 'romantic friendships', ook wat betreft publieke personen. Vooral binnen de feministische kringen in de tweede helft van de negentiende eeuw waren er gepassioneerde vriendschappen en partnerschappen tussen vrouwen.³⁵ Er bestonden echter bijna geen voorwaarden voor een tegenstelling tussen 'normaal' en 'abnormaal' vrouwelijk gedrag. Door de strikt gescheiden, aan gender verbonden, private en openbare sfeer leefden vrouwen vanzelfsprekend vaker in elkaars gezelschap en mannen in mannelijke kringen.³⁶ Vrouwen hadden onderling automatisch een hechtere emotionele band waarbij tekens van affectie niet direct op seksuele activiteit hoefden te duiden.³⁷ Het ontbrak bovendien aan een geschikt vocabulaire om deze relaties te benoemen en te beschrijven welke erotische vrijheden deze vrouwen zich toe-eigenden.³⁸ Dit weerhield anderen ervan door te vragen. Pas aan het eind van de negentiende eeuw kwamen termen als 'lesbian' en 'sapphic' in gebruik als woorden voor vrouwelijke relaties. Tot dan toe was lesbisch zijn grotendeels ongrijpbaar.

De victoriaanse samenleving reageerde bovendien anders op homoseksualiteit onder mannen dan onder vrouwen. Voor mannen be-

stonden er wetten die 'onfatsoenlijkheid' in het openbaar verboden. Men wilde de ongecontroleerde lusten van bepaalde mannen (laten) tegenhouden en het seksuele verbond binnen het huwelijk beschermen. Het wettelijk kader was hiervoor een nuttig instrument. Hoewel homoseksualiteit sinds 1861 niet meer met de doodstraf bestraft werd, konden homoseksuelen nog wel levenslang opgesloten worden.³⁹ Later zorgde de Labouchere Amendment, onderdeel van de Criminal Law Amendment Act van 1885, ervoor dat daden van 'gross indecency' tussen mannen werden gezien als een misdrijf, ook indien die eigenlijke daden niet bewezen konden worden. Sindsdien was de maximumstraf voor homoseksualiteit twee jaar gevangenisstraf met dwangarbeid, een lot dat de schrijver en dichter Oscar Wilde (1854-1900) in 1895 te wachten stond.

Hoewel de theoretisering van homoseksualiteit zowel mannen als vrouwen betrof, behelsde de regelgeving alleen de mannen. In eerste instantie werden ook lesbische relaties als strafbaar opgenomen in de Criminal Law Amendment Act. Koningin Victoria, die dit type relaties als onmogelijk beschouwde, zorgde er echter voor dat deze clausule verviel.⁴⁰ Pas rond 1920 werd de lesbische identiteit ter discussie gesteld, deels ten gevolge van een aantal sensationele schandalen, en werden pogingen gedaan om lesbisch zijn wettelijk strafbaar te maken. Reacties zoals deze uitspraak van Lord Desart, Director of Public Prosecutions, verklaren waarom dit vervolgens niet lukte:

"You are going to tell the whole world that there is such an offence, to bring it to the notice of women who have never heard of it, never thought of it, never dreamt of it. I think that is a very great mischief."⁴¹

Bijna vier decennia na *Sappho en Alcaeus* deed men over het algemeen nog altijd alsof lesbisch zijn niet voorkwam. In de receptie van het schilderij werd eveneens niet gesproken over de homoseksuele lezing. Een tijdgenoot leverde kritiek op het anachronisme van de inscripties, maar de homoseksuele lading van deze namen bleef, net als lesbisch zijn in de victoriaanse samenleving, buiten schot.⁴²

Muziek en homoseksualiteit

De muzikale context van *Sappho en Alcaeus* maakte de homoseksuele lezing mogelijk herkenbaar voor tijdgenoten. Bovendien was muziek hier, net als in victoriaanse literatuur, wellicht een manier om verborgen homoseksualiteit te bespreken. Victorianen geloofden in verbanden tussen muziek en homoseksualiteit, *cross-gender* gedrag, *cross-dressing* en verwijfdheid. Aan vrouwen die in het openbaar musicerden werden mannelijke eigenschappen, gevaarlijke krachten of histerie toegedicht. Andersom portretteerde men mannelijke muzikanten regelmatig met vrouwelijke kenmerken. Hiermee werd gewezen op de vrouwelijkende effecten van muziek op jongens. Mannen die als vrouw waren verkleed, werden bovendien vrijwel automatisch in verband gebracht met sodomie.⁴³

Binnen de schilderkunst, de literatuur en de medische wereld werd gewezen op relaties tussen muziek en homoseksualiteit. Dit is zichtbaar in het levensgrote schilderij *Muziek* (ca. 1865, zie afbeelding p. 14) van Lord Frederick Leighton (1830-1896) waarin de kleding de liezen van een mannelijke muzikant zo strak

omspant dat zijn geslacht afwezig lijkt te zijn. In combinatie met het ontbreken van snaren op het instrument benadrukt de schilder bovendien de afwezigheid of het disfunctioneren van het mannelijk geslacht. In de victoriaanse literatuur kon het maken van muziek eveneens leiden tot een *cross-over* tussen de genderrollen.⁴⁴ Androgynie, of op zijn minst een nieuwe definiëring van gender, speelde veelal een rol in de voorstellingen van muzikanten. Muziek was in de literatuur daarnaast een essentiële strategie om verboden homoseksuele verlangens te bediscussiëren.⁴⁵ Dit geldt bijvoorbeeld voor de amateur-pianist Dorian Gray in Oscar Wilde's roman *The Picture of Dorian Gray* (1890). In deze roman en in vergelijkbare boeken is muziek of het idee van muziek direct gekoppeld aan homoseksualiteit.

Muziek speelde eveneens een rol bij het onderzoek naar (afwijkende) seksualiteit dat seksuologen uitvoerden in de laatste decennia van de negentiende eeuw. De socialist Edward Carpenter (1844-1929) schreef in zijn boek *The Intermediate Sex* (gepubliceerd in 1908 maar voorzien van eerder materiaal) hoe 'uranism' of homoseksualiteit direct was verbonden aan muziek:

"As to music, this is certainly the art which in its subtlety and tenderness – and perhaps in a certain inclination to *indulge* in emotion – lies nearest to the Urning nature."⁴⁶

Hij schreef verder:

"There are, however, certain occupations to which inverts are specially attracted. [...] Art,

again, in its various forms, and music, exercise much attraction."⁴⁷

Havelock Ellis (1859-1939), arts en seksuoloog, probeerde eveneens normale en perverse seksuele handelingen gedetailleerd te classificeren. Dit leidde tot de identificatie van een 'third' of 'intermediate' sekse, waarvoor Ellis de term 'sexual inversion' gebruikte. In zijn boek *Sexual Inversion* (1901) deed hij de volgende uitspraak:

"As regards music, my cases reveal the aptitude which has been remarked by others as peculiarly common among inverts. It has been extravagantly said that all musicians are inverts; it is certain that various famous musicians, among the dead and the living, have been homosexual."⁴⁸

De Griekse cultuur en homoseksualiteit

Net als in Solomons *Sappho en Erinna in de tuin van Mytilene*, lijkt de Griekse cultuur in *Sappho en Alcaeus* een middel om homoseksualiteit bespreekbaar te maken. Beide schilderijen verbeelden figuren in een Griekse *entourage*. Solomon versterkte de Griekse lading met zijn signatuur 'SS', een monogram van twee Griekse sigma's, rechtsonder in de hoek boven de datum februari 1864. Zijn werk oogt als een specifieke homoseksuele scène waarin, onder het mom van 'Griekness', versleuteld verlangen wordt verbeeld: destijds een gangbare manier om homoseksueel verlangen te bespreken.⁴⁹ Over het algemeen beschouwde men de antieke Griekse samenleving, waarin homoseksueel gedrag behoorde tot de geaccepteerde seksuele zeden, als voorbeeld.⁵⁰ Door terug te grijpen op de Grieken kon homoseksualiteit, op subtiele doch herkenbare wijze, worden besproken.⁵¹ Vroege homoactivisten uit de late negentiende- en twintigste eeuw, zoals John Addington Symonds, George Cecil Ives en Edward Carpenter, bagatelliserden het seksuele aspect van homoseksuele relaties door een nobel ideaal van Griekenland te bevorderen.⁵² Alma-Tadema paste de Griekse cultuur in dit schilderij eveneens op die manier toe, zo lijkt het.

Homoseksualiteit en de Grieken spelen vaker een rol in het werk van Alma-Tadema. Dit zijn veelal werken waarin Griekse figuren zich overgeven aan het genot van spijs en drank. In de Griekse cultuur speelde de liefde tussen een oudere (*Erastes*) en jongere man (*Eromenos*) een belangrijke rol in de opvoeding van jonge mannen.⁵³ In Alma-Tadema's *Een Pyrrhische dans* (1869), beide *Siësta's* uit 1868 en *Het diner* (1873) wordt gewezen op deze relatie tussen *Erastes* en *Eromenos* en dit homosociale aspect van het Griekse leven.⁵⁴ In de *Siësta's* en *Het diner*, wordt bovendien gerefereerd aan de homo-erotische kant van het Griekse *symposium*: het was een aan mannen voorbehouden activiteit. Vrouwen waren alleen toegestaan als prostituees of entertainers. De inscriptie op de lijst van het schilderij *Siësta* uit het Prado in

Simeon Solomon, *Sappho en Erinna in de tuin van Mytilene*, 1864, aquarel op papier, 33 x 38,1 cm, Tate, Londen.

Madrid verwijst eveneens naar homoseksualiteit.⁵⁵ Op deze lijst staan de volgende regels uit de dichtbundel *Anacreontea* 18: “In the cool shade rest thee now, Fair Bathyllus, in this tree; Through its foliage to and fro, Zephyr wanders dreamily.” In dit gedicht bespreekt de dichter wijn, liefde en mooie jongens. De regels creëren een wellustige sfeer voor het schilderij. Met de keuze voor de regels van Bathyllus – de mooie, jonge en vroegere geliefde van de dichter – benadrukt hij het homo-erotische aspect van de *symposia*.

Hoewel hij zich in dezelfde kringen begaf als Swinburne en Solomon is niet bekend of Alma-Tadema zelf homoseksuele gevoelens had. Hij woonde in Londen samen met zijn tweede vrouw en de twee kinderen van zijn eerste vrouw. De schilder bezat wel een collectie foto's van naakte jonge mannen, destijds gepubliceerd in het tijdschrift *The Studio* en beschouwd als ‘soft porno’. De foto's waren ondergebracht bij zijn foto's van architectuur en kunstvoorwerpen, een voor de hand liggende plaats. Het is de vraag of de schilder meer geïnteresseerd was in de archeologische locaties waar de jongens waren geportretteerd dan de jongens zelf.⁵⁶ Homoseksualiteit en ‘Greekness’ werden binnen de victoriaanse samenleving, het werk van de schilder in het algemeen en *Sappho en Alcaeus* in het bijzonder, hoe dan ook met elkaar verbonden.

Conclusie

Sappho en Alcaeus is een voorstelling van ‘Victorians in togas’ die zowel een beeld schetst van de antieken als van de victoriaanse tijd. Zoals vaker in Alma-Tadema's werk zijn de details meer dan accessoires en sturen deze, ook hier, de symbolische betekenis van het totale schilderij. Middels versluisde toespelingen wordt in dit werk gewezen op een homoseksuele lezing. Deze interpretatie wordt versterkt door de inversie van aan muziek verbonden genderrollen, de aanwezigheid van muziek en de Griekse context. Het schilderij reflecteert toenmalige opvattingen over verbanden tussen muziek, gender en seksualiteit en verbeeldt de ambigue houding ten aanzien van homoseksualiteit. Hoewel veel elementen van *Sappho en Alcaeus* herkenbaar waren voor tijdgenoten, waaronder eveneens de gesuggereerde homoseksualiteit, werd dit laatste

Lord Frederic Leighton, *Muziek*, ca. 1865, olieverf op doek, 267 x 154 cm, privéverzameling.

onderwerp niet besproken. Net als in de victoriaanse tijd is het lesbisch zijn zodanig verpakt dat het onderwerp onbesproken kan blijven en deze inhoud alleen werd begrepen door wie hiervoor open staat. Al met al zegt het werk misschien wel meer over de tijd waarin het vervaardigd werd dan over de tijd die wordt afgebeeld. Alma-Tadema zei destijds zelf al dat de oude Romeinen in vergelijking met zijn tijd geraakt werden door: “much the same passions and emotions.”⁵⁷ In feite zegt hij met het schilderen van *Sappho en Alcaeus* hetzelfde.///

Noten:

- R.J. Barrow, *Lawrence Alma-Tadema* (Londen/New York 2001) 95.
- J.A. Kestner, *Mythology and Misogyny: The Social Discourse of Nineteenth-Century British Classical-Subject Painting* (Madison 1989) 274; E. Prettejohn, ‘Solomon, Swinburne, Sappho’, *Victorian Review* 34:2 (2008), 103-128, aldaar 103.
- J.G. Lovett en W.R. Johnston, *Empires Restored, Elysium Revised: The Art of Sir Lawrence Alma-Tadema* (Williamstown 1991) 79.
- Prettejohn, ‘Solomon, Swinburne, Sappho’, 106.
- Barrow, *Lawrence Alma-Tadema*, 98-99; E. Becker en E. Prettejohn (red.), *Sir Lawrence Alma-Tadema* (Zwolle 1996) 231.
- E. Prettejohn, ‘Lawrence Alma-Tadema and the Modern City of Ancient Rome’, *The Art Bulletin* 84:1 (2002), 115-129, aldaar 118.
- G.P. Landow, ‘Victorianized Romans: Images of Rome in Victorian Painting’, *Browning Institute Studies* 12 (1984), 29-51, aldaar 36.
- Prettejohn, ‘Lawrence Alma-Tadema and the Modern’, 118.
- Landow, ‘Victorianized Romans’, 35.
- J. Dafforne, ‘The Works of Lawrence Alma-Tadema’, *Art Journal* 14 (1875), 9-12, aldaar 9.
- J. Dolman, ‘Illustrated Interviews 68: Sir Lawrence Alma-Tadema’, *Strand Magazine* 18 (1899), 602-614, aldaar 607.
- S. Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity: Art, Opera, Fiction and the Proclamation of Modernity* (Princeton 2011) 82.
- M.H. Spielmann, ‘Pictures of the Year’, *The Magazine of Art* 4 (1881), 309-315, aldaar 309; Anoniem, ‘Notes on current events’, *British architect* (6 mei 1881) 227.
- J.C. Carr, ‘The Royal Academy’, *The Academy* 12:470 (7 mei 1881), 342-343, aldaar 343.
- Anoniem, ‘The Royal Academy Exhibition’, *The Manchester Guardian* (1881), 8.
- J. Weeks, *Sex, Politics and Society: The regulation of sexuality since 1800* (Londen/New York 1981) 81.

- P. Weliver, *Women musicians in Victorian fiction: representations of music, science and gender in the leisured home* (Aldershot 2000) 32.
- S. Fuller en N. Losseff, *The Idea of Music in Victorian Fiction* (Aldershot/Burlington 2004) 86.
- Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity*, 68.
- Kestner, *Mythology and Misogyny*, 274.
- Weliver, *Women musicians in Victorian fiction*, 47.
- G. Ebers, *Lorenz Alma-Tadema: His Life and Works* (New York 1886) 88.
- Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity*, 66.
- Sommige bezoekers dachten dat Sappho de muzikant was. Deze verwarring werd ook besproken in het tijdschrift *Punch*: Een ‘Critical Lady’ vraagt een ‘Wise Young Judge’ welke figuur Sappho is. Hij wijst er een aan. ‘Which? The man?’, vraagt de vrouw. ‘Oh is that a man? I didn’t see exactly’ – ‘But’, vraagt de kritische vrouw, ‘was Sappho a man or a woman?’ De slimme jonge rechter kan niet antwoorden ‘Ah – was Sappho a he or a she?’ en besluit vervolgens dat Sappho een van de drie muzen is. Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity*, 79. Dit gesprek kan een uiting van kritiek zijn op pretentieuze bezoekers. Anderzijds kan deze tekst ook wijzen op de seksuele dubbelzinnigheid in het schilderij.
- C. Downing, ‘Lesbian Mythology’, *Historical Reflections* 20:2 (1994), 188.
- Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity*, 74, 82. Solomon werd in 1873 gearresteerd voor homoseksuele uitingen en Swinburne werd beschouwd als schandelijk. Prettejohn, ‘Solomon, Swinburne, Sappho’, 104.
- Prettejohn, ‘Solomon, Swinburne, Sappho’, 118.
- Barrow, *Lawrence Alma-Tadema*, 152. A.C. Swinburne, *Poems and Ballads* (Londen 1866), 340-344. In deze bundel is ook het gedicht ‘Sapphics’ opgenomen (235-238).
- Prettejohn, ‘Solomon, Swinburne, Sappho’, 104.
- Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity*, 70.
- B. Dijkstra, *Idols of perversity; Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture* (New York 1986) 153.
- Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity*, 79.
- Weeks, *Sex, Politics and Society*, 99, 102, 107.
- M. Vicinus, *Intimate Friends: Women who loved Women, 1778-1928* (Chicago/Londen 2004) 172, 30.
- Gepassioneerde vriendschappen en partnerschap tussen vrouwen, zoals ook werden geportretteerd in romans van de ‘New Women’, waren heersend in feministische kringen in tweede helft 19^e eeuw. R. Jennings, *A Lesbian History of Britain: Love and Sex between Women since 1500* (Connecticut 2007) 71.
- Jennings, *A Lesbian History*, 60.
- Weeks, *Sex, Politics and Society*, 116.
- Vicinus, *Intimate Friends*, 2.
- Weeks, *Sex, Politics and Society*, 102, 105-106, 203.
- J. Marsh, ‘Sex and Sexuality in the 19th Century’, <http://www.vam.ac.uk/content/articles/s/sex-and-sexuality-19th-century/>, (geraadpleegd 1 maart 2017). Weeks, *Sex, Politics and Society*, 116.
- Weeks, *Sex, Politics and Society*, 105.
- Het schrift zou niet overeenkomen met de Lesbische en Aeolische letters van de archaische periode. V. Swanson, *The Biography and Catalogue Raisonné of the Paintings of Sir Lawrence Alma-Tadema* (Londen 1990) 213.
- Weeks, *Sex, Politics and Society*, 101, 111.
- P. Weliver, *Women musicians in Victorian fiction*, 284, 243, 238-239.
- Fuller en Losseff, *The Idea of Music*, xvii, 176.
- Fuller en Losseff, *The Idea of Music*, 182.
- E. Carpenter, *The Intermediate Sex: A Study of Some Transitional Types of Men and Women* (New York 1912) 173. Carpenter leefde overigens zelf sinds 1890 een relatie open homoseksueel leven met zijn partner George Merrill. Weeks, *Sex, Politics and Society*, 112.
- Fuller en Losseff, *The Idea of Music*, 182.
- Goldhill, *Victorian Culture and Classical Antiquity*, 73, 83.
- Weeks, *Sex, Politics and Society*, 99, 111.
- Oscar Wilde verdedigde zichzelf tijdens zijn proces op fameuze wijze door te refereren aan de Griekse filosoof Plato die de ‘affection of an elder for a younger man’ maakte tot ‘the very basis of his philosophy’. J. Ingleheart, ‘What have the Romans ever done for us? LGBT identities and ancient Rome’, <https://blog.oup.com/2015/11/lgbt-identities-ancient-rome/>, (geraadpleegd 12 maart 2017).
- In de jaren 1860 schreef de dichter en criticus John Addington Symonds zijn essay ‘A Problem in Greek Ethics’ dat in 1883 privaat werd gedrukt. Dit artikel, met een beklemtoning van het Griekse ideaal, zou tot in de twintigste eeuw een grote rol spelen in de zelfidentificatie van homoseksuelen. Ingleheart, ‘What have the Romans’.
- Ingleheart, ‘What have the Romans’.
- Barrow, *Lawrence Alma-Tadema*, 72. Becker en Prettejohn (red.), *Sir Lawrence Alma-Tadema*, 154, 174.
- Barrow, *Lawrence Alma-Tadema*, 46.
- Barrow, *Lawrence Alma-Tadema*, 73.
- Dolman, ‘Illustrated Interviews 68’, aldaar 607.

Charlotte Franzen (1988) studeerde in 2010 af aan het Conservatorium van Maastricht. Ze behaalde haar bachelordiploma en masterdiploma Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht (2015) en de Radboud Universiteit te Nijmegen (2016, cum laude). Ze koestert een voorliefde voor de schilderkunst van de lange negentiende eeuw en de relatie tussen muziek en schilderkunst.

Contact: charlottefranzengmail.com

“Ik denk dat het belangrijk is om als feministisch historica ook echt naar die reële levensomstandigheden te kijken.”

Genderview: Christa Matthys

Christa Matthys is postdoctoraal onderzoeker aan de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Gent. Haar expertise situeert zich op het vlak van historische demografie in de negentiende en twintigste eeuw, met de focus op gender en fertiliteit. In 2012 behaalde ze haar doctorstitel met een onderzoek naar het fertiliteitsgedrag van vrouwelijke dienstbodes in Vlaanderen (1830-1930). Nadien werkte ze twee jaar aan het Max Planck Institute for Demographic Research in Rostock (Duitsland); een omgeving gekenmerkt door een bloeiende interdisciplinariteit. Als een van de weinigen slaagt Christa Matthys erin om kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethodes te combineren: “Ik vind het zelf een heel interessante manier om naar de dingen te kijken. Enerzijds komen op kwantitatief niveau patronen bloot te liggen, maar het is de combinatie met kwalitatieve bronnen die toelaat om die uit te diepen.”

Christa Matthys

/ Laura Nys /

Historische demografie houdt al zeer lang rekening met sekseverschillen. Kritische stemmen stellen echter dat bij mannen vooral socio-economische factoren zoals beroep en sociale status in beschouwing worden genomen, terwijl voor vrouwen vaker rekening wordt gehouden met biologische factoren. Hoe sta jij hiertegenover?

Dat klopt. Enerzijds nemen vrouwen al langer een prominentere plaats in binnen historische demografie dan in vele andere historische disciplines, maar de manier waarop leidt wel tot bovenstaande nogal eenzijdige weergave. In 1993 kaarte de vooraanstaande demografe Susan Cott Watkins dit probleem aan in *Demography*.¹ Sindsdien is er wel een zeker bewustzijn gekomen omtrent de stereotiepe voorstelling van mannen en vrouwen, maar het is zeker niet algemeen verspreid. Die eenzijdige voorstelling bestaat nog altijd, en zeker op het vlak van toegepaste methodes blijft men eigenlijk op een relatief traditionele manier werken.

Een belangrijke reden daarvoor ligt in het gebruik van een beperkte bronnen- en metho-

dencanon. Het meeste (historisch) demografisch onderzoek bestaat uit kwantitatieve analyses van tellingen, parochieregisters of akten van Burgerlijke Stand en bevolkingsregisters. In die bronnen vind je wel socio-professionele informatie van mannen, maar veel minder van vrouwen. Met de opkomst van grote elektronische databases tijdens de laatste twee decennia is die enge focus eigenlijk nog versterkt. De grootste vernieuwingen in methodes liggen vooral in de statistiek, maar niet echt in het zoeken naar nieuwe bronnen.

Er zijn gelukkig wel auteurs die proberen om binnen dit kader op een vernieuwende manier naar dit materiaal te kijken. Angélique Janssens bijvoorbeeld organiseerde in 2004 een conferentie over de vruchtbaarheidstransitie; de verschuiving van een maatschappij met hoge sterfte- en lage geboortecijfers naar een demografisch patroon met lage sterfte- en hoge geboortecijfers. Haar boek *Labouring Lives*² gaat over vrouw en arbeid in relatie tot demografisch gedrag. Zij is dus wel een belangrijke uitzondering die zo'n traditionele voorstelling van mannen en vrouwen of dat stereotiepe gebruik van die bronnen vermijdt.

Janssens onderzoekt namelijk heel expliciet de veranderende rollen van vrouwen op de betaalde en niet-betaalde arbeidsmarkt tijdens de negentiende eeuw en de impact daarvan op het vruchtbaarheidsgedrag.

Maar een algemene tendens is het zeker nog niet. Historische demografie is heel interdisciplinair, maar heel kwantitatief. De laatste jaren komt stilaan het besef dat kwantitatieve analyses, hoewel nog steeds dominant, hun beperkingen hebben. Er komt steeds meer aandacht voor het verzamelen van ander bronnenmateriaal om verdiepend te werken, in plaats van het opstellen van een zo groot mogelijke steekproef en proberen om zoveel mogelijk patronen vast te stellen. Enkele belangrijke studies op basis van kwalitatieve bronnen tonen aan dat mannen en vrouwen bestudeerd kunnen worden op manieren die de klassieke opdeling overstijgen. Yulia Hilevych³ onderzoekt de ontwikkeling van de twee-kind-norm bij gezinnen; het standaard fertiliteitspatroon in Europa tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw. Op basis van interviews met mannen én vrouwen geeft zij bijvoorbeeld een veel heterogener beeld dat ingaat tegen het stereotiepe >>

beeld uit de kwantitatieve analyses waarin vrouwen worden gereduceerd tot hun biologische eigenschappen.

Het nadeel is natuurlijk dat je dan enkel met bronnen uit de twintigste eeuw kan werken. Maar ik heb goede hoop dat ook voor eerdere tijdsperiodes andere bronnen en analysemethoden meer op de voorgrond zullen komen. Dit zal opnieuw een grotere rol aan historici geven, want door de grotere nadruk van kwantitatieve methoden en vooral de big databases is historische demografie enerzijds heel interdisciplinair – wat positief is! – maar anderzijds zijn de kwaliteiten van historici een beetje in het gedrang gekomen. Dat geldt voor heuristiek bijvoorbeeld – het zoeken naar andere soorten bronnen –, maar ook kennis van historische subdisciplines die interessant kunnen zijn, zoals medische geschiedenis of seksualiteitsgeschiedenis. De linken daarmee zijn verbazend weinig gelegd. Dit is nu wel aan het veranderen, waardoor de traditionele focus op socio-economische eigenschappen van mannen respectievelijk demografische eigenschappen van vrouwen wél doorbroken wordt.

Als je het hebt over een grotere rol voor historici in historisch-demografisch onderzoek, aan welke kwaliteiten van historici denk je dan?

In de eerste plaats de kennis van heuristiek. In het Max Planck Institute waren heel veel biologen en demografen aanwezig. Zij gaan er te veel vanuit dat de data die we elektronisch beschikbaar hebben, het enige zijn dat beschikbaar is. Als je denkt aan historisch-demografische bronnen, denkt iedereen meteen aan de tellingen die ik noemde. Het vinden van kwalitatieve bronnen en inzien hoe deze interessant kunnen zijn voor historische demografie, is niet voor de hand liggend. Ik denk dat het belangrijk is dat historici creatiever omgaan met bronnen – en dan bedoel ik niet in de foute betekenis van het woord; eerder in de zin van origineel. Onder andere doordat we als historici niet enkel geschoold zijn in demografie, weten we dat we ook andere bronnen kunnen aanboren die al gebruikt worden in andere historische subdisciplines, zoals gerechtelijke bronnen worden gebruikt in seksualiteitsgeschiedenis.

Maar ook de kennis van de ruimere historische context is belangrijk. In demografische en sociologische analyses zie je wel dat er enige aandacht is voor de context, maar wanneer er conclusies worden getrokken op basis van de data, gebeurt dat heel vaak in een soort vacuüm. Ik wil niet veralgemenen, maar een demograaf die bijvoorbeeld vruchtbaarheidspatronen doorheen de tijd bestudeert zal niet meteen denken aan de veranderende sociale wetgeving aan het eind van de negentiende eeuw rond kinder- en vrouwenarbeid, moederschaprust en de gevolgen daarvan. De wet op moederschaprust bijvoorbeeld zorgde er weliswaar voor dat pas bevallen vrouwen niet verplicht waren om meteen weer aan het werk te gaan, maar voorzag geen financiële vergoe-

ding voor het loon dat deze vrouwen misliepen. Zulke wetten beantwoordden dan ook niet aan de realiteit van (arbeiders)vrouwen. Dit zijn zaken waar ook onderzoekers die bezig zijn met hedendaagse demografie minder oog voor hebben. Historici kunnen hier een belangrijke rol in vervullen, ook om hedendaagse ontwikkelingen te helpen begrijpen.

Dan is er de kennis over de context waarin de bronnen zijn ontstaan: ook die is heel belangrijk! De manier waarop tellingen zijn samengesteld kan namelijk erg verschillen. Vroege tellingen kwamen meestal tot stand hetzij om de ‘katholieke’ zielen in de parochie in kaart te brengen, hetzij uit fiscale overwegingen. Parochieregisters namen enkel de katholieke bevolking binnen de parochie op; fiscale registers vermeldden geen vrijgestelde bevolkingsgroepen, waaronder kinderen. Als het dus gaat om mannen met dezelfde naam, gaat het dan om de (stief)zoon, broer, neef? En wanneer wordt iemand beschouwd als gedomicilieerd in een huishouden? Over vrouwen melden sommige tellingen slechts dat er een huisvrouw aanwezig is, zonder verdere informatie. Ook werd voor vrouwen vaak geen beroep opgetekend, maar betekende dit dan dat zij effectief geen beroep uitoefenden? In de overlijdensaktes is er soms wél sprake van een beroep. Dit zijn dingen waar je rekening mee moet houden in het onderzoek, en daaraan kunnen historici bijdragen.

Binnen historische demografie komt er de laatste jaren dus meer oog voor gender als analytische categorie, én voor het gebruik van kwalitatieve bronnen. Is het toeval dat deze veranderingen zich tegelijkertijd voltrekken?

Het valt wel enigszins samen. Het maakt allemaal deel uit van een bredere beweging van zoeken naar nieuwe manieren, nieuwe vragen en nieuwe methodes. Maar er is zeker geen één-op-één overlap tussen aandacht voor gender en aandacht voor kwalitatieve bronnen. Onderzoekers aan het Max Planck Institute hebben bijvoorbeeld de *patriarchy index* ontwikkeld.⁴ Dit is een methode om op een kwan-

titatieve manier de graad van ‘patriarchaliteit’ op huishoudelijk niveau te meten. Binnen volkstellingen wordt dan gekeken naar het geslacht van de gezinshoofden, het leeftijdsverschil tussen huwelijkspartners enzovoort. Het is een bron die doorheen de tijd en ook geografisch gezien heel breed ter beschikking staat, en dus veel mogelijkheden biedt voor een vergelijking. Maar zoals ook al gezegd is zo’n telling heel sterk gebonden aan de manier van registreren, dus ze moet ook omzichtig beschouwd worden. Je kan er kritiek op geven, maar ik zie het wel als een positieve evolutie om op basis van klassieke bronnen toch die genderdimensie beter te kunnen onderzoeken.

Recent onderzoek op basis van kwalitatieve bronnen – zoals dat van Yulia Hilyevich – nuanceert traditionele aannames over gender binnen historische demografie. Denk je nog aan andere paradigma’s die zouden kunnen veranderen door het gebruik van kwalitatieve bronnen?

Jazeker! Bijvoorbeeld de uitwisseling van ideeën tussen sociale groepen of sociale klassen als je wil. Daar bestaan nu veel stereotiepe ideeën over. Over de vruchtbaarheidstransitie bijvoorbeeld heerst het idee dat het krijgen van minder kinderen ontstond bij de elites en de burgerij, en heel top-down verspreid raakte doorheen de rest van de bevolking. Er werden al wel eerder vragen gesteld bij zo’n eenrichtingsverkeer, maar je kan meer inzicht verwerven aan de hand van kwalitatief bronnenmateriaal.

Dat geldt ook voor hedendaags demografisch onderzoek. Laura Bernardi onderzoekt voor verschillende Europese cases hoe sociale interactie een rol speelt in de verspreiding van bepaalde normen inzake reproductie: het gewenste kinderaantal, de gewenste leeftijd om het eerste kind te krijgen. Bernardi keek bijvoorbeeld naar sociale interactie met enerzijds mensen in de directe sociale omgeving die een gelijkaardige socio-economische achtergrond hebben – de *peers* – en anderzijds met mensen die verder weg staan. Het gaat om die variatie in sociale interactie en de gevolgen ervan in

Christa Matthys op the 8th Conference for Young Demographers in Praag, 7-8 februari 2017

het ontwikkelen van normen en waarden inzake wat acceptabel is en wat niet. Dat is heel interessant, en Bernardi was dan ook een van de inspiraties voor mijn eigen onderzoek.

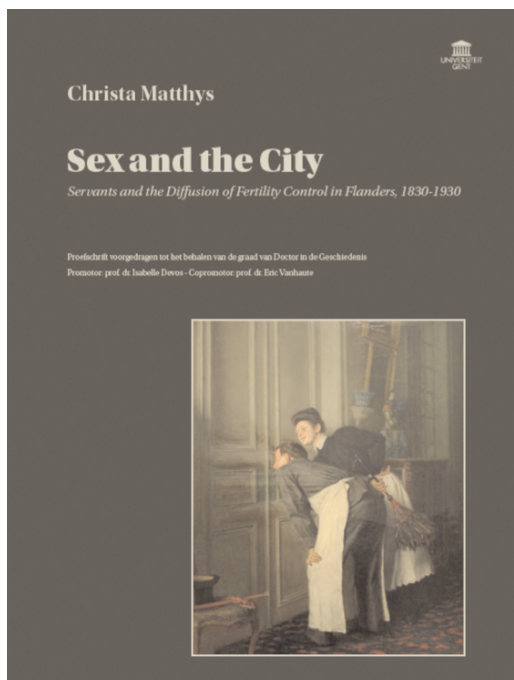
Je verdedigde je doctoraat in 2012. In het boek *Gender in/en Historische Demografie* werd het in 2013 al expliciet vermeld.⁵ Wat was er zo vernieuwend aan jouw doctoraat?

In mijn doctoraat onderzoek ik de rol van vrouwelijke dienstbodes in de dalende vruchtbaarheid in Vlaanderen in de negentiende eeuw. Ik heb geprobeerd om ‘traditionele’ bronnen te gebruiken op een vernieuwende manier. Het probleem was dat bij getrouwde vrouwen nauwelijks melding werd gemaakt van hun beroepsactiviteiten. Ik keek dus niet naar hun beroep op het moment dat ze een kind kregen, maar naar hun *eerdere* beroepservaring en de invloed op hun fertiliteit. Dit is niet enkel socio-economisch, er zit ook een culturele component aan: als stedelijke dienstboden zaten deze vrouwen op een kruispunt tussen socio-economische groepen. Vaak hadden zij een arbeidersachtergrond en verhuisden ze van het platteland naar de stad, wat een andere omgeving was dan het dorp waar ze vandaan kwamen – zeker in de negentiende eeuw. Ze werkten bij huishoudens uit de burgerlijke of hogere middenklasses en kwamen dus met een andere socio-economische groep in aanraking op een heel intieme manier. Anderzijds maakte ik ook gebruik van kwalitatief materiaal, hoewel dat moeilijk was omdat ik weinig informatie vond vanuit de dienstmeiden zelf. Hiervoor was ik dus gedwongen om te werken met gegevens uit latere periodes: gepubliceerde interviews uit de twintigste eeuw en bronnen die meer een top-down perspectief gaven, zoals boekjes met katholieke gedragsregels voor dienstboden.

Vooraf deze combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve bronnen was vernieuwend – hoewel ik dat moeilijk vind om te zeggen over mijn eigen onderzoek [*lacht*]. Enerzijds komen op kwantitatief niveau patronen bloot te liggen, en zie je verschillen tussen dienstbodes en ander vrouwen. Een statistisch model kan daar al heel wat verklaringen voor bieden, maar het is de combinatie met kwalitatieve bronnen die toelaat om die verschillende gedragspatronen uit te diepen.

Kan je iets meer vertellen over je huidige onderzoeksproject *Delivered with Care. Maternal Health and Reproduction in Flanders (1800-1913)*?

In mijn huidige project leg ik meer de link tussen medicalisering – of eerder de manier waarop mensen hun gezondheid percipiëren – en fertiliteitsgedrag. Dit doe ik op basis van kwantitatieve analyses naar vruchtbaarheidsgedrag, maar ook aan de hand van kwalitatief materiaal, met name gerechtelijke bronnen. Het gaat om getuigenissen uit zaken rond seksueel misbruik en infanticidezaken. Je moet er

Voor haar doctoraat “Sex and the city: female domestic servants and the diffusion of fertility control in Flanders, 1830-1930” onderzocht Christa Matthys de rol van vrouwelijke dienstbodes in de dalende vruchtbaarheid in Vlaanderen in de negentiende eeuw.

heel kritisch tegenover staan, want het zijn bronnen met veel bias – net als kwantitatief materiaal. Maar het zijn interessante bronnen om geboortepraktijken mee te onderzoeken. In zaken over infanticide proberen de vrouwen bijvoorbeeld heel vaak aan te tonen dat ze bevallen zijn, maar dat hun kind doodgeboren is. Om aan te tonen dat ze hun zwangerschap niet verborgen hebben gehouden, komt dan vaak de verklaring dat ze “de vroedvrouw geconsulteerd hebben drie maanden voor de bevalling, zoals gebruikelijk is!” In zulke dossiers vind je dus aanwijzingen over de bevallingscultuur bij de arbeidersklasse.

Er bestaan veel stereotypes over de idee dat medicalisering eerst bij hogere sociale klassen begon en daarna doordrong bij de arbeidersbevolking. Dit is echter vooral bestudeerd op basis van top-down informatie: medische rapporten die hun visie geven over ‘het gepeupel’. Maar uit de bronnen van onderuit, zoals getuigenissen uit rechtszaken, blijkt dat ook arbeidersvrouwen hun voorzorgen namen in de negentiende eeuw! Er zijn getuigenissen zoals: “Ik dacht niet dat zij zwanger was, want zij stond ook op het veld en leverde harde arbeid.” Daaruit kun je afleiden dat vrouwen tijdens hun zwangerschap wel degelijk ontzien werden, wat in de medische rapporten helemaal niet zo gezien wordt. De idee is daar dat de arbeidersklasse haar gezondheid verwaarloosde, geen enkele voorzorg nam en zich er eenvoudigweg niet van bewust was. De gerechtelijke bronnen nuanceren dat.

Welke onderzoek(st)ers hebben jou geïnspireerd?

Het zijn er heel veel! Het gaat om grote namen zoals Susan Cott Watkins, maar evengoed om mensen die ik persoonlijk ontmoet heb, die al veel verder stonden in hun academische

carrière of ook doctoraatsstudenten. Het is moeilijk om één iemand uit te pikken, maar iemand die ik heel inspirerend vind en die vandaag nog onderzoek doet, is Kate Fisher. Zij is een van de pioniers van de bescheiden *qualitative turn* binnen de historische demografie en is belangrijk geweest om de kwalitatieve bronnen en methodes op de voorgrond te brengen. Op basis van interviews heeft zij bijvoorbeeld kunnen aantonen dat rationaliteit een veel minder grote rol speelde in geboortebeperving dan altijd werd aangenomen op basis van kwantitatief materiaal. Er werd altijd gedacht dat naarmate mensen zich meer bewust werden van hun lichaam, de werking van de vruchtbaarheidscyclus, en het controleren daarvan, ze die kennis dan ook bewust gingen *toepassen* om tot een gewenst kinderaantal te komen. Kate Fisher toont aan dat dat niet zo duidelijk was, en dat het eigenlijk meer om een normenverschuiving ging. Het werd een ‘gewoonte’ om aan geboortebeperving te doen, en dan vooral in de vorm van *coitus interruptus*, ‘terugtrekken’. Dit ging als het ware tot de seksuele beleving behoren. Maar een ‘vruchtbaarheidsdoelstelling’ was niet iets waar koppels openlijk over praatten. Deze vaststelling is heel belangrijk geweest.

Na haar doctoraat is Fisher hierin verdergegaan met Simon Szreter, die ook een heel belangrijk figuur is in internationaal vruchtbaarheidsonderzoek. Voor hun boek *Sex before the Sexual Revolution* hebben ze een grootschalig onderzoek uitgevoerd naar seksualiteit op basis van interviews met mannen én vrouwen. Want dat is ook iets: het is niet omdat het kwalitatief materiaal is dat er aandacht is voor *gender*. Vaak gaat het enkel om vrouwen, en wordt de categorie ‘vrouw’ of ‘man’ of de relatie daartussen niet echt in vraag gesteld. Hun boek is interessant zowel qua bevindingen als methodologie. Het eerste hoofdstuk is een >>

enorm goede inleiding voor hoe je op een wetenschappelijke manier zulke interviews kunt doen.

Vóór Kate Fisher waren er ook anderen die zulk onderzoek deden, maar vaak ging het om kleinere casestudies en kregen zij internationaal niet voldoende aandacht. Op een aantal recente conferenties rond historische demografie zie je nu dat er echt wel groeiende belangstelling is voor de kwalitatieve aanpak. Fisher is daarin heel belangrijk geweest.

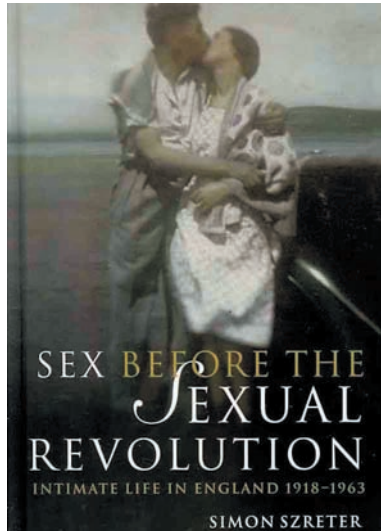
Beschouw je jezelf als een feministische historica?

Zeer zeker! Ik beschouw mezelf op persoonlijk vlak als feministe, en ook in mijn onderzoek vind ik dat ik een feministische historica ben. Maar ik denk niet dat feministisch onderzoek zich moet beperken tot theoretische studies of discursieve analyses. Ik ben weliswaar zeer geïntrigeerd door studies die de genderscheidingslijn bestuderen en die tegelijk ter discussie stellen, maar zelf ben ik sterk empirisch gericht. Ik denk dat dit empirische wel aanwezig is in de feministische geschiedschrijving, maar iets meer op de achtergrond staat in vergelijking met theoretische of discursieanalyses, terwijl het ook heel relevant is.

Basiskennis over de reële leefomstandigheden van vrouwen – en mannen! En de relatie tussen beide! – is echt wel nodig. Als je enkel dominante ideologieën en tegenbewegingen onderzoekt, mis je vaak wel een groot deel van de populatie. Ik heb dat gevoel heel hard als ik feministische schrijfster Kristien Hemmerrechts hoor praten over haar jongere jaren in de jaren zestig en zeventig. Als je een interview met haar leest, lijkt het vaak alsof iederéén in de jaren zestig de vrije liefde bedreef. Maar als je gaat kijken naar bredere bevolkingslagen dan blijkt dat de situatie van veel koppels niet veel verschilde van die in het interbellum, waarin net die gegenderde rolverdeling in huishoudens heel sterk was, en waarin de verschillen tussen mannen en vrouwen en de machtsverhoudingen binnen het huwelijk ook op vlak van seksualiteit heel traditioneel waren. Dus ik denk dat het belangrijk is om als feministisch historica ook echt naar die *reële* levensomstandigheden te gaan kijken – hoe moeilijk dat ook is en hoe beperkt dat ook kan. Want het is natuurlijk zo dat bepaalde bronnen beter toelaten om discours te gaan bestuderen dan de reële situaties.

Gerechtigde bronnen rond seksueel misbruik bijvoorbeeld laten veel beter toe om heersende normen te bestuderen. Wanneer iemand de normen doorbreekt, komt die voor het gerecht en wordt die op een bepaalde manier behandeld, maar ik probeer die bronnen ook te gebruiken om er meer ‘feitelijke’ informatie uit te halen. Ik vind dat belangrijk, en ik hoop dat dat toch ook als deel van de feministische historiografie beschouwd wordt.

Zulk onderzoek is ook relevant om een duidelijker beeld te krijgen dat vrouwen in sterk patriarchale samenlevingen wel degelijk enige

Kate Fisher is een van de pioniers van de bescheiden ‘qualitative turn’ binnen historische demografie.

agency hadden. Tegelijkertijd moeten we erkennen dat we vandaag ook niet volledig vrij zijn op seksueel en reproductief gebied: er zijn nog altijd bepaalde normen en waarden die ons conditioneren, en dat zal ook altijd zo zijn – en zeker als je kijkt naar demografie en machtsverhoudingen binnen het gezin. Vrouwen staan nog altijd in voor zo’n zeventig tot tachtig procent van de huishoudelijke taken; een thema dat ook aanwezig is in het hedendaags feminisme. Het is dus ook belangrijk om die dingen in het verleden te bestuderen, en daarbij het gezin enerzijds wel als een eenheid te bestuderen, maar anderzijds ook als een soort onderhandelingsruimte. En ik denk wel dat dat kan in het soort onderzoek dat ik uitvoer, en dat het belangrijk is. *[denkt na]* Door je vraag ben ik me er ook bewust van dat ik dat misschien niet voldoende benadruk in mijn onderzoek. Maar ik vind dit wél echt een vorm van feministische geschiedschrijving.

Hoe kijk je als historisch demografe naar overheidsbeleid dat actief ingrijpt op nataliteit?

Ik ben ervan overtuigd dat vruchtbaarheid – of en hoeveel kinderen je wil, wanneer, met wie – een persoonlijke keuze is, en zou moeten zijn. Extreme voorbeelden van keuzebeperking zoals het één-kind-beleid in China, daar kan ik moeilijk achterstaan. Maar er zijn subtielere voorbeelden waarover het moeilijker is om stelling te nemen; abortus bijvoorbeeld. Er is veel maatschappelijk debat over hoe liberaal of conservatief abortuswetgeving moet zijn, maar niemand stelt ter discussie dát er regels moeten zijn – hoewel dit eigenlijk ook overheidsingrijpen is in nataliteit.

Hetzelfde geldt voor adoptie. Daarin verwondert het mij eigenlijk dat daar heel weinig maatschappelijk debat over is. Want dat is een

heel duidelijke interventie, en het is een groot verschil met biologische reproductie. Iedereen die er fysiek toe in staat is, kan biologisch een kind op de wereld zetten. Voor adoptie geldt dit helemaal niet, en sommige mensen worden ook uitgesloten van adoptie, zoals homoseksuele koppels in bepaalde landen. De vraag naar wat dit betekent voor individuele koppels, wordt weinig gesteld. Leidt dat ertoe dat mensen die willen adopteren zich meer gaan conformeren naar de gangbare normen?

Als historisch demografe wil ik de hele context in overweging nemen. Het gaat niet enkel om overheidsingrijpen op vlak van nataliteit, maar om een veel bredere vraag: hoe wordt er omgegaan met de kinderen die er al zijn? Dan gaat het om kindbeschermingswetten bijvoorbeeld, maar ook om de rechten van en mogelijkheden voor de ouders, de verhouding daartussen, en even belangrijk zijn de sociale voorzieningen. Zelfs als er geen rechtstreeks overheidsingrijpen is, hebben de sociale omstandigheden een onrechtstreekse impact. De beschikbaarheid van kinderopvang kan de arbeidsparticipatie van vrouwen beïnvloeden, maar ook hun vruchtbaarheidskeuzes. En ook dat is belangrijk: niet de zuivere natalistische politiek maar de reële omstandigheden in een regio moeten beter, zodat vruchtbaarheid een échte keuze kan zijn. ///

Noten:

1. S. C. Watkins, ‘If All We Knew About Women Was What We Read in Demography, What Would We Know?’, *Demography* 30:4 (1993) 551-577.
2. A. Janssens, *Labouring Lives. Women, work and the demographic transition in the Netherlands, 1880-1960* (Bern 2014).
3. Y. Hilevych, ‘Later, if ever: Family influences on the transition from first to second birth in Soviet Ukraine’, *Continuity and Change* 31:2 (2016) 257-300.
4. S. Gruber, M. Szoltysek, ‘The Patriarchy Index: a comparative study of power relations across historic Europe’, *MPIER Working Paper* (2014), 43 pp.
5. K. Matthijs, P. Puschmann, H. Bras, & A. Janssens, *Gender in/en demografie: Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland. Jaarboek historische demografie 2013* (Leuven 2013), 34.

Laura Nys (°1991) is verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Gent. In 2014-2015 werkte ze mee aan een onderzoeksproject over socialistische volkshuizen in Europa. Sinds oktober 2015 werkt ze met een beurs van FWO Vlaanderen aan haar doctoraat ‘Gemengde Gevoelens. Emotie, gender en discipline in ego-documenten van jeugd delinquenten (1890-1965)’. Haar onderzoeksinteressen gaan uit naar de geschiedenis van emoties, gendergeschiedenis en de geschiedenis van sociale bewegingen.

Contact: Laura.Nys@UGent.be

Een gruwelijk tafereel trof in 1801 het landelijke Nieuwenrode, zo'n vijftien kilometer ten noorden van Brussel. Barbe Van Moere, een meisje van slechts twaalf jaar, werd onthoofd in een bos. De dader, de veertigjarige Gilles Van Eeckhout, vluchtte weg en castreerde zichzelf. Toen de autoriteiten hem te pakken kregen, beweerde hij dat er hekserij in het spel was.

De zaak Van Eeckhout bevond zich op een keerpunt in de geschiedenis van zelfcontrole. Magisch denken is immers vaak verbonden met ideeën over menselijke verantwoordelijkheid. In zaken waar magie bij komt kijken, hebben mensen zichzelf immers niet altijd volledig in de hand. Aan de hand van procesdossiers zoals dat van Van Eeckhout toont dit artikel aan hoe een eerder poreus mensbeeld, waarin aanvaard werd dat mensen door bovennatuurlijke invloeden de controle over zichzelf konden verliezen, rond 1800 in toenemende mate gecontesteerd werd. Als mensen de controle verloren, moest de oorzaak daarvan vooral bij henzelf worden gezocht.

/ Elwin Hofman /

Een razend beest

Het stof van de verovering door de Franse revolutionairen was in 1801 amper gaan liggen. Terwijl in Parijs Napoleon steeds meer macht naar zich toetrok, wonden dorpsbewoners in de rurale streek rond Brussel geleidelijk aan de nieuwe instellingen, regels en structuren. Op 26 prairial van het negende republikeinse jaar – 15 juni 1801 – werden de nieuwe structuren in Nieuwenrode aan een zware test onderworpen. Het beloofde nochtans een rustige lentedag te worden.

Barbe Van Moer ging met haar achtjarige zus Elisabeth aan de hand en haar tweejarige broertje Frans op de rug kruiden snijden in het bos nabij haar woonplaats in Meise. Ze waren aan het wandelen toen plots een naakte man op hen kwam afgelopen. De man trok Frans van Barbes rug af en sloeg Barbe op het hoofd. Daarop bespeurde hij haar snoeimes, pakte het af en begon Barbes hoofd af te snijden. Barbe krijste, Frans weende en Elisabeth liep weg zo snel als ze kon. Toen er hulp kwam opdagen, vond die het twaalfjarige meisje volledig onthoofd, in een plas vol bloed.¹

De belager, die later Gilles Van Eeckhout bleek te heten, was gevlucht. Verschillende getuigen zagen hem als een razende door het bos rondlopen, naakt, bebloed en zwaaiend met het snoeimes. Hij kwam een ander meisje tegen, dat hij ook wilde aanvallen, maar een voorbijganger joeg hem weg. Van Eeckhout

Niet alleen vrouwen waren van magische krachten voorzien. Deze prent van de Antwerpse tekenaar Willem Linnig de jonge uit de late negentiende eeuw toont een mannelijke tovenaars aan het werk.

doolde verder en kwam de ochtend nadien aan in Nieuwenrode. Hij nam er zijn toevlucht in de kerk. Daar gebruikte hij het snoeimes om zijn eigen geslachtsdelen af te snijden. Een spoor van bloed achterlatend strompelde hij vervolgens door het dorp, tot hij halfdood op de grond viel. Hij begon zijn eigen bloed te drinken.

Buurtbewoners zagen het met afschuwan. Een groep mannen slaagde erin Van Eeckhout naar een schuur te jagen, waarin ze hem opsloot. Ze hielden hem argwanend in de gaten. Een getuige zag dat hij “vrat als een barbaar, een half-beest, zijn tanden knarsend en brullend.” Hij trok afschuwelijke, angstaanjagende grimassen. Een andere man zag hem “brullen als een woest beest, om bang van te worden, draaiend met zijn ogen en de vreselijkste grimassen trekkend, als een bezetene wilde hij

alles vernietigen en verscheuren.” De man wilde zichzelf en anderen vernietigen en krijste dat hij omsingeld was door duivels die hem wilden doodslaan.

Het nieuws verspreidde zich dat dit de man was die Barbe Van Moer vermoord had. Iemand vroeg waarom hij haar had aangevallen, waarop Van Eeckhout zei “dat hij het moest doen, dat hij bezeten was door de duivel.” Als hij niet opgesloten was, zouden “wel honderd zielen deze nacht onder zijn hand sterven.” Toen iemand anders later dezelfde vraag stelde, antwoordde Van Eeckhout “en wat dan nog, dat hij blij mocht zijn dat hij hem ook niet vermoordde.” Intussen was het nieuws ook de vrederechter in Grimbergen ter ore gekomen. Samen met een chirurgijn kwam die in allerijl ter plaatse. Behoedzaam ging de vrederechter de schuur binnen en zag Van Eeckhout >>

er verwond liggen. De rechter vroeg waarom hij zichzelf verwond had. Van Eeckhout zei dat hij zijn redenen had, dat hij die later zou vertellen. Daarop werd hij aan de zorgen van de chirurgijn overgelaten.

Eenmaal voldoende hersteld werd Van Eeckhout naar de gevangenis van Nijvel overgebracht. Zeven dagen na het wrede tafereel werd hij verhoord door de directeur van de jury, die het gerechtelijk onderzoek leidde. Van Eeckhout was een veertigjarige gehuwde man. Hij was gedurende vijf jaar boswachter geweest van een groot domein, een functie die hij een jaar geleden verloren had. Nu was hij nog slechts boswachter in enkele bossen van particulieren in de Brusselse rand. Hij woonde in Eversem, niet ver van Meise en Nieuwenrode. Zoals gebruikelijk was, vroeg de directeur hem of hij wist wanneer, door wie en waarom hij gearresteerd was. Van Eeckhout verklaarde dat hij in een schuur in Nieuwenrode was opgepakt en ervan beschuldigd werd het hoofd van Barbe Van Moer afgesneden te hebben, “maar hij weet daar nochtans niets meer van.”

Na de formaliteiten kwam het verhoor snel ter zake. Van Eeckhout beweerde dat zijn vrouw hem behekt had, met de hulp van de provoost van Nieuwenrode (een officier van de militaire politie): ze had hem van zijn zinnen beroofd, “waardoor hij overal rondliep als een beest.” Meer dan tien dagen “zat men hem achterna met vorken en stokken.” Hij vreesde dat de schimmige figuren die hem belaagden hem wilden doden. Hij sloeg op de vlucht, door rivieren en over velden, met de hoop in Holland te raken, waar hij om een onduidelijke reden meende dat hij het gevaar kon ontlopen.

Op de vraag of hij zich iets van de moord op Van Moer herinnerde, verklaarde Van Eeckhout dat hij zich slechts vagelijks iets herinnerde, maar dat hij meende dat het meisje zijn vrouw was “die zichzelf bij zijn komst had ingekort.” Hij voelde dat hij haar moest doden. Toen hem vervolgens werd gevraagd waarom hij zichzelf zo verminkt had, beweerde hij “dat hij zijn zinnen niet meer had, en dat het hem scheen dat hij dat moest en dat het zo bepaald en vastgelegd was.” Opnieuw beschuldigde hij zijn vrouw en de provoost van Nieuwenrode ervan hem dat aangedaan te hebben met behulp van hekserij.

V: Hoe weet hij dat hij zijn zinnen verloren heeft?

A: Omdat hij dat niet gedaan zou hebben, als hij zijn zinnen niet verloren had.

V: Wat voelde hij als hij zijn zinnen verloren had?

A: Hij voelde angst en pijn in zijn hoofd en in zijn benen, armen en mannelijke delen, en soms waren er twee- tot driehonderd personen die hem achtervolgden met geweren, vorken & stokken en die hem van het leven wilden benemen. De sfeer [le plan] waar hij zich steeds bevond, was vol heksen. Degenen die bij hem waren, spraken over hem en zeiden: hij die zonder lid is, moet gequillotineerd worden. Hij vraagt daarom om met het eerstvol-

Deze prent van de Belgische kunstenaar Félicien Rops verbeeldt de ontvoering van een vrouw door de duivel. De duivel penetreert de vrouw met de bezemsteel en maakt zo traditionele interpretatie van de bezem als fallussymbool expliciet.

gende transport naar Antwerpen te worden gebracht.

Dat antwoord overtuigde de directeur van de jury ervan dat Van Eeckhout niet meer helemaal bij zinnen was en hij besloot het verhoor stop te zetten om op een ander moment verder te gaan. Van Eeckhout werd ter herstel in een hospitaal ondergebracht.

Intussen werd Van Eeckhouts echtgenote Elisabeth Silverhans verhoord. Die was zo'n tien jaar jonger dan haar man en verdiende de kost als spinster. Ze vertelde de directeur van de jury dat ze tien dagen voor het noodlottige voorval bezoek gekregen hadden van twee lieden die Van Eeckhout kwamen verbieden om nog bomen te hakken in een bos waarvan ze beweerden dat het aan hen toebehoorde. Ze zeiden dat hij zich vergist had: het bos dat hij gekocht had, was niet dat waarin hij en zijn medewerkers al een tijdlang aan het werk waren geweest. De inkomsten van dat werk kon hij gedag zeggen. Op de koop toe eisten de bezoekers ook nog dat hij hen zou vergoeden voor de geleden schade, of ze zouden hem laten oppakken door de gendarmes.

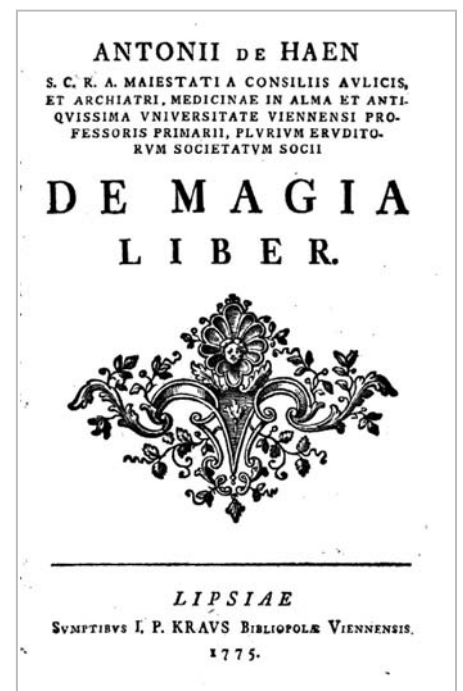
Sindsdien begon haar man zich vreemd te gedragen. Die nacht stond hij op, bang om gearresteerd te worden, en liep naar buiten. Pas een tijd later keerde hij terug. Dat herhaalde zich de volgende nachten – soms stond hij zelfs meerdere keren per nacht op, soms liep hij naar buiten zonder broek. Bij zijn thuiskomst wilde hij soms zijn bezittingen in brand steken, “om zo de heksen en de duivels te verbranden.” Hele dagen en nachten liep haar

man rond als een bezetene, als een gek, als een razende. Ze overwoog hem in een gesticht te laten opsluiten, maar dat werd haar door anderen ontraden. Het leed volgens haar geen twijfel – haar man was volledig gestoord.

Met haar verklaring bood Silverhans een heel andere interpretatie van het gedrag van haar man. Hij was niet behekt, hij was krankzinnig. Dat hij zelf beweerde dat hij behekt was, was voor Silverhans zelfs een symptoom van zijn krankzinnigheid. De andere getuigen schipperden tussen beide interpretaties. Quentin Pollaert, een 51-jarige jager die Van Eeckhout in de schuur zag razen, zei dat hij “heel goed gezien had dat hij gestoord was, of in een staat van waanzin.” Ook de achttienjarige Petronille Levae, die Van Eeckhout kort voor de moord nog gezien had, meende toen al dat hij de ogen van een krankzinnige had en dat hij zonder twijfel gek was. Joannes Peeters, een zestigjarige tuinman, had echter “nooit de minste tekenen van waanzin gezien.” Hij geloofde dat Van Eeckhout behekt of bezeten door de duivel was.

Op 22 fructidor (9 september) werd Van Eeckhout zelf opnieuw ondervraagd, deze keer door de voorzitter van het crimineel tribunaal van Brabant, in een publieke zitting. De voorzitter poogde nog een derde interpretatie van Van Eeckhouts gedrag aan te brengen. “Geef hij zich niet af aan toe over aan de drank,” vroeg de rechter, “en is hij dan niet boosaardig?” Van Eeckhout gaf toe dat hij soms te

Ook onder geleerden was het al dan niet bestaan van hekserij in de achttiende eeuw nog geen uitgemaakte zaak. In *De Magia*, oorspronkelijk verschenen in 1774, betoogde Anton de Haen, lijfarts van Oostenrijkse keizerin Maria Theresia, dat hekserij wel degelijk bestond en dat heksen konden vliegen.

Félicien Rops stelt in deze aquarel uit de serie *Les Sataniques* de onderdrukking van de vrouw door de Kerk(en) aan de kaak.

veel dronk en dan wel wat heviger kon zijn, maar dat hij nog nooit gevochten had. De rechter vroeg of hij zich de moordpartij herinnerde, maar Van Eeckhout beweerde van niets te weten, omdat hij zijn zinnen verloren had. Neen, hield de rechter vol, “al zijn excessen waren slechts het gevolg van het feit dat hij zich bezat had”. Van Eeckhout bleef dat ten stelligste ontkennen.

Omdat de rechters er toch steeds meer van overtuigd raakten dat hij niet over zijn volle verstand beschikte, besloten ze Van Eeckhout door drie artsen te laten onderzoeken. Die concludeerden dat hij last had van een ‘perioedieke manie’ en daarom best in een krankzinnigenhospitaal geconloqueerd werd. Op 5 januari 1802 vonnisten de rechters dat ze Van Eeckhout tot nader order in het Brusselse hospitaal moest blijven, aangezien iemand die niet bij zijn volle verstand was niet mocht worden berecht. Mocht Van Eeckhout echter van zijn toestand genezen, dat zou het proces alsnog worden verdergezet.² Zover kwam het echter niet. Op 4 februari, ruim zeven maanden na zijn ontstellende daden, liet Van Eeckhout in het hospitaal het leven.³ De doodsoorzaak is onduidelijk. Mogelijks pleegde Van Eeckhout zelfmoord, of waren er complicaties bij zijn verwondingen.

De metamorfose van de magie

Opvattingen over magie en hekserij – ik gebruik beide termen hier als synoniemen – waren in 1801 sterk veranderd in vergelijking met een paar eeuwen eerder. Sinds het einde van de vijftiende eeuw werden heksen in de

Habsburgse Nederlanden – net als elders in Europa – geregeld vervolgd. “Sortilegien, divinacien, toeverien, incantacien, worden ghepungniert metten viere”, schreef de invloedrijke rechtsgeleerde Filips Wielant in 1515, want toverij is “jeghen tgheloeve [...] ende de ordonnancie van onser moedere de heleghe keercke.”⁴ Tussen 1450 en 1685 werden in de Zuidelijke Nederlanden naar schatting minstens 2800 heksen geëxecuteerd.⁵ De overgrote meerderheid onder hen waren vrouwen.⁶

Tegen het einde van de zeventiende eeuw was de grote heksenjacht voorbij. Over de oorzaken daarvan is al veel inkt gevloeid. Voor een deel was de evolutie verbonden aan veranderingen in het strafrecht: strafrechtbanken werden voorzichter en zorgvuldiger, ook als ze met vermeende heksen te maken kregen. Tegelijkertijd kwam de katholieke kerk in de Spaanse Nederlanden in rustiger vaarwater. Na de succesvolle herkatholicisering van de contrareformatie was ze voldoende krachtig om de bijgelovige praktijken onder haar volk te kunnen negeren. Burgerlijke autoriteiten verlegden intussen hun aandacht van geloofsdelicten naar geweld, diefstal en bedelarij.⁷

Het einde van de heksenprocessen betekende echter niet het einde van het geloof in het bovennatuurlijke. Natuurlijk waren er sceptici: die waren er altijd al geweest en hun aantallen namen toe in de achttiende eeuw. Zeker onder de elites die zich met de Verlichting associeerden werden bovennatuurlijke gebeurtenissen zo niet als onmogelijke, dan toch als uiterst zeldzame fenomenen gezien. Voor veel – ook opgeleide – mensen bleef hekserij echter een mogelijkheid om de wereld te begrijpen en te beïnvloeden.⁸

Magie bleef deel van het dagelijkse leven in

de achttiende en negentiende eeuw. De Zuidelijke Nederlanden werden, net als veel buurlanden, bevolkt door magische genezers, exorcisten, verkopers van liefdesdrankjes en magiërs die verloren voorwerpen konden opsporen.⁹ Het was niet ongebruikelijk dat priesters hun parochies waarschuwden voor heksen die konden rondvliegen of in dieren transformeren. Tegelijkertijd benadrukten ze meestal dat dergelijke fenomenen zeldzaam waren en dat wat bovennatuurlijk leek, vaak natuurlijke verklaringen had.¹⁰

Ondanks het einde van de heksenprocessen zijn er ook in strafdossiers nog tal van sporen van magie te vinden. Sommige beoefenaars van magie werden zelfs vervolgd – niet als heksen, maar als oplichters. Ze belandden niet meer op de brandstapel, maar kregen een boete of werden naar een betershuis gestuurd.¹¹ Vooral in steden kwamen sommige vrouwen aan de kost als waarzegsters. Ze voorspelden de toekomst en hielpen mensen met allerlei kleine problemen, die veelal met een drankje opgelost konden worden.¹²

Soms hadden dergelijke praktijken dramatische gevolgen. In 1809 werd Jeanne Gallet voor het Brusselse criminele tribunaal voor moord vervolgd nadat ze een abortivumpoeder had verkocht waarvan een vrouw zou overleden zijn. Ze bekende voor de rechtbank dat ze in Leuven “de kaarten gelezen had voor meer dan tweehonderd meisjes”, vooral met betrekking tot hun geluk in de liefde, maar ontkende dat ze ooit poedertjes of drankjes verkocht had. Ze werd ondanks haar hardnekkige ontkenningen ter dood veroordeeld.¹³

Hoewel het publiek verbranden van heksen in de achttiende eeuw tot het verleden behoorde, bleven gewelddadige reacties op vermeen-

>>

Heksen bereiden zich voor op de sabbat met een magisch brouwsel.

218E, Musée de l'Art Wallon, Liège

de toverij niet uit. Doorheen de achttiende en negentiende eeuw zijn er gevallen gerapporteerd van mensen die vermeende heksen lastigvielen, aanvielen of zelfs verbrandden.¹⁴ In 1815 verbrandden een boer en zijn vrouw samen hun buurvrouw. Ze verdachten haar ervan hun dochter en hun vee behekst te hebben, want beide waren ziek zonder duidelijke oorzaak. De boer werd ter dood veroordeeld, zijn medeplichtige vrouw werd gebrandmerkt.¹⁵ In 1821 vermoordde Mathias Tirion zijn vrouw, die hij ervan verdacht een heks te zijn. Dat had hij ook vooraf aan een aantal burens verteld, maar die geloofden hem niet. Nadat hij zijn vrouw vermoord had, hoorden getuigen hem mompelen dat “het maar een heks was, ze moest sterven”. Hoewel Tirion uiteindelijk krankzinnig gevonden werd, tapte hij duidelijk uit een bekend cultureel repertoire van omgang met heksen.¹⁶

De houding van de autoriteiten tegenover het bovennatuurlijke was niet altijd ondubbelzinnig. In 1760 stuurden de burens van ene weduwe De Gage in Gent een verzoek om gratie naar de Geheime Raad, het hoogste bestuursorgaan van het land. Het verzoek betrof haar zestienjarige zoon Philippe, die een gruwelijke moord op een negenjarig kind begaan had. Philippe was blindemannetje aan het spelen met andere kinderen in de buurt. De negenjarige jongen deed daarom een blinddoek om. Philippe ging naar hem toe, zogezegd om te controleren of hij echt wel niets meer kon zien, trok een mes en sneed hem de keel door. Daarop vluchtte hij weg.

De burens betoogden in hun gratieverzoek dat De Gage krankzinnig was: “Een zodanig ont-aarde daad, zonder ruzie of vijandigheid, kan slechts volgen uit een vlaag van waanzin of frenesie.” Hij had bovendien ook vroeger al tekenen van een gestoorde geest getoond. De Gentse magistraten werden door de Geheime Raad om advies gevraagd, maar gingen met het betoog van de burens niet akkoord. Zij meenden dat De Gage zijn moord vooraf gepland had, “door het ingheven van den duivel ende uijt eenen boosen wille.” De Geheime Raad behield die verwijzing naar een duivelse interventie niet, maar concludeerde ook dat de moord met voorbedachte rade gepleegd was. Alleen de landvoogd besliste uiteindelijk dat de zaak gratie verdiende, vanwege de jeugdigheid van de dader, en zette de doodstraf om in een levenslange gevangenschap. Het blijft evenwel opmerkelijk dat de Gentse magistraten zo graag aannamen dat de duivel mensen suggesties kon doen.¹⁷

In de meeste gevallen, en zeker naarmate de eeuw vorderde, ontkenden de autoriteiten echter resoluut bovennatuurlijke invloeden in het dagelijkse leven. Toen in 1772 in Namen beweerd werd dat een aantal kinderen bezeten waren, werd er een exorcist bijgehaald. De voorzitter van de Geheime Raad, Patrice François de Nény, maakte zijn mening daarover meer dan duidelijk: hij laakte de “zwakke en bijgelovige geesten”, de “onwetendheid” en de “zogezegde hekserij of demonische bezetenheid.”¹⁸ In de meeste zaken waarin hekserij werd genoemd, namen magistraten dan ook

een sceptische en vaak neerbuigende houding aan. Ze drukten hun verbazing over de goedgelovigheid van de mensen uit. Vooral in de vroege negentiende eeuw kregen ze vaak de steun van een deel van de getuigen, dat ook sceptisch stond tegenover magie. Burens geloofden bijvoorbeeld niet dat Tirions vrouw een heks was en een vriendin van Jeanne Gallet “verbaasde zich over de zwakheid en goedgelovigheid van haar gezellin, en zei dat die vrouw, die waarzegster, een oplichtster was.”

Magie en de mens

Het is tegen die achtergrond van veranderende opvattingen over magie dat we de zaak van Van Eeckhout moeten situeren. Volgens zijn eigen verhaal werd Van Eeckhout behekst en lieten zijn vrouw en de provoost hem vreselijke daden stellen. Hij werd achtervolgd door demonen, vermoordde een meisje in een poging zich van de beheksing te bevrijden en castreerde zichzelf omdat het leek alsof dat moest. Daarmee sloot Van Eeckhout zich aan bij een poreus mensbeeld. Volgens die opvatting waren mensen hun eigen lichaam en gedachten niet steeds meester. Verwijzingen naar bezetenheid, zelftranscendentie, zielsreizen en liefdesmagie tonen het wijdverspreide vroegmoderne geloof aan dat individuen hun lichaam konden overstijgen en dat anderen hun lichaam konden binnendringen of hun gedachten en gevoelens konden beïnvloeden.¹⁹

Die opvatting had ook een weerslag op het strafrecht. Het uitgangspunt van het strafrecht sinds de zestiende eeuw was dat er geen misdaad kon zijn zonder de wil om die daad te begaan. Hoewel invloedrijke rechtsgeleerden van de zestiende eeuw als Wielant en Damhouder het er niet over hadden, was het breed aanvaard dat wie handelde in staat van bezetenheid of beheksing, niet verantwoordelijk was voor zijn of haar handelingen. De enige verantwoordelijke – behalve de duivel – was de heks.²⁰ Nog in het midden van de achttiende eeuw vreesde de Spaanse Benedictijn Benito Feijoo geveinsde gevallen van bezetenheid als een van de grootste bedreigingen voor het strafrecht. De praktijk zou immers toelaten dat mensen allerlei vreselijke misdaden begingen zonder dat ze gestraft werden.²¹ In de praktijk liep het niet zo’n vaart. Voor zover we weten was er de Zuidelijke Nederlanden geen enkele verdachte die zich wist vrij te pleiten door naar bezetenheid of hekserij te verwijzen. Mensen ernstige misdaden laten plegen leek dan ook de macht van de meeste heksen te boven te gaan.

Het idee dat mensen op bovennatuurlijke wijze konden worden beïnvloed werd in de loop van de achttiende eeuw in veel West-Europese landen steeds meer gecontesteerd. Het individu werd een meer afgesloten geheel. Dat betekende natuurlijk niet dat iedereen zichzelf altijd in de hand had. Twee interpretaties namen de overhand wanneer mensen gedrag vertoonden dat vroeger als het gevolg van hekserij zou zijn beschouwd. Bij lichte misdrijven

Een jonge heks en haar oude leermeesteres zijn op weg naar de sabat. De Spaanse kunstenaar Francisco de Goya verbeeldt de heks als een afschrikwekkend wezen.

Falero, De heksensabbat 1880. Privécollectie.

werd meestal aan dronkenschap gedacht. Bij zware misdrijven was krankzinnigheid de gangbare interpretatie. Beide verklaringen voor abnormaal gedrag waren niet nieuw, maar kregen een belangrijkere plaats in het strafrecht van de late achttiende en negentiende eeuw.²²

Niet toevallig waren dat ook de twee alternatieve interpretaties die in de zaak Van Eeckhout aan bod kwamen. Hoewel de mogelijkheid tot magie door velen nog erkend werd, was het steeds meer courant om vreemde handelingen en misdaden zonder motief als waanzin of dronkenschap te zien. Ook in andere strafzaken van die tijd was dat het geval. In 1771 vermoordde Judocus De Vriese de waard van een herberg in Ingelmunster. Toen hem naar zijn motief gevraagd werd, beweerde hij dat hij er geen had, maar dat hij door duivels geroepen was om het te doen. De magistraten dachten eerder aan jenevermisbruik en verhoorden daarover zonder veel succes getuigen. Een lokale priester verklaarde echter dat De Vriese enkele weken voordien bij hem was gekomen en had verklaard “dat hij beseten was van de duivels ende verdoemt was.” Uiteindelijk raakten magistraten en getuigen het erover eens dat De Vriese krankzinnig was en in het dolhuis diende te worden opgesloten.²³

Net als bezetenheid of beheksing hadden dronkenschap en krankzinnigheid belangrijke implicaties voor de schuldvraag. In beide gevallen werd immers aanvaard dat individuen zichzelf niet volledig onder controle hadden. Ook in het nieuwe strafrecht dat na de Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden werd ingevoerd bleef het een algemeen principe dat er geen misdrijf was zonder de wil om een

misdrijf te begaan.²⁴ In het geval van dronkenschap was de schuldvraag echter ambigu. Hoewel aanvaard werd dat mensen bij zware dronkenschap niet altijd wisten wat ze deden, stelden de meeste rechtsgeleerden hen wel verantwoordelijk voor het feit dat ze dronken waren. Dronkenschap gold vaak eerder als een verzwarende dan als een verlichtende omstandigheid.²⁵ Indien de jury er echter van overtuigd was dat de verdachte krankzinnig was, dan werd die in principe in vrijheid gesteld. In de praktijk werden gevaarlijke krankzinnigen tot de jaren 1830 toch nog vaak gewoon in gevangnissen opgesloten.²⁶

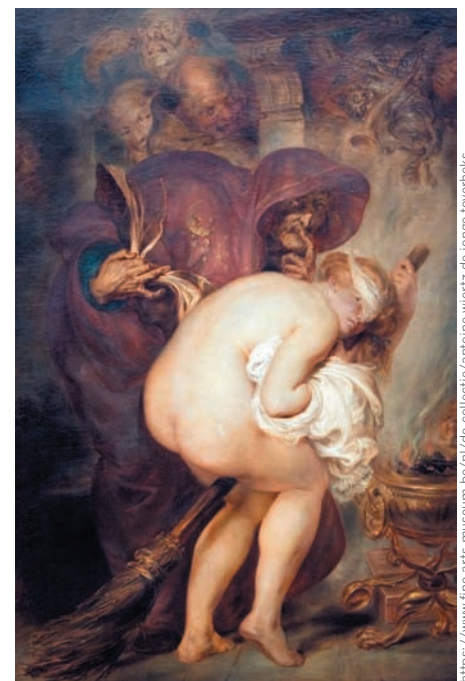
De toenemende opvatting dat ‘bezetenheid’ of ‘beheksing’ in de meeste gevallen een vorm van geestesziekte was, laat haar sporen na op hoe we dergelijke fenomenen vandaag interpreteren. Zelfs zonder veel kennis ter zake is het verleidelijk om de zaak-Van Eeckhout bijvoorbeeld in psychoanalytische termen te interpreteren. Van Eeckhout begon zijn vreemde gedrag te vertonen nadat hij zijn baan verloor en tegen een hoge boete opzag. In de vroege negentiende eeuw kwam net sterk de ideologie op dat een man in staat moest zijn om zijn gezin te onderhouden.²⁷ Toen met andere woorden Van Eeckhouts mannelijkheid niet langer evident was, liep het met hem mis. Zijn vrouw nam samen met een andere man de controle over zijn lichaam over. Het verlies van zijn mannelijkheid vertaalde zich ultiem in zijn zelfcastratie.

Een dergelijke analyse kan ook breder getrokken worden. Het geloof in vrouwelijke hekserij in de vroegmoderne tijd kan verbonden worden met de angst voor vrouwelijke dominantie. Vermeende heksen waren vaak weduwes of onafhankelijke vrouwen, die niet onder controle van een man stonden en de patriarchale orde dreigden te verstoren. Vrouwelijke hekserij werd, ook in deze casus, vooral

door mannen besproken. Castratieangst was een vaak terugkerend thema in de geschiedenis van de hekserij: de heks gaat terug op het archetype van de ‘femme castratrice’, de vrouw die enerzijds zelf een mannelijke rol opneemt en anderzijds de man letterlijk en figuurlijk ontmanlijkt.²⁸ Vanuit die associatie van magie met vrouwelijke subversie is het niet verbazingwekkend dat Van Eeckhout en sommige getuigen het verlies van zijn mannelijkheid in termen van hekserij begrepen. Zijn gedrag paste in (en, kunnen we veronderstellen, paste zich aan aan) culturele scripts die met hekserij konden worden verbonden.

De teruggang van het geloof in hekserij (bij bepaalde sociale groepen) ging dan ook vaak gepaard met een stabilisering van de genderorde. In de loop van de nieuwe tijd werd de minderwaardige positie van de vrouw ten opzichte van de man steeds duidelijker bestendigd. In de late achttiende eeuw werd een huiselijkheidsideaal steeds meer genaturaliseerd: ‘van nature’ was de vrouw in de eerste plaats een zorgende moeder. Van zorgende moeders viel weinig te vrezen.²⁹ Als mannen zich vreemd gedroegen, moest de oorzaak daarvan bij henzelf gezocht worden.

Veel hedendaagse historici hoeden zich ervoor dergelijke psychoanalytisch en feministisch geïnspireerde bespiegelingen op het verleden te projecteren. Het doet onrecht aan de vroegmoderne mannen en vrouwen om hun praktijken en opvattingen te interpreteren als vormen van collectieve paranoia of psychose; om magie af te doen als niet meer dan een onbewuste vertaling van patriarchale angst voor vrouwelijke subversie. Magisch geloof als louter waanvoorstellingen, als ‘heksenwaan’ bestempelen is te reductief. Het doet de complexiteit en eigenheid van het verleden teniet. Het verklaart ook niet waarom ook mannen soms van hekserij verdacht werden. >>

Een jonge en een oude heks vertrekken naar de sabbat. De jonge heks is bij de Belgische schilder Antoine Wiertz geen afschrikwekkend, maar een erotiserend wezen.

Luis Ricardo Falero – Departure of the witches (1878)

Toch zijn de inzichten van de psychoanalyse waardevolle instrumenten om het verleden te begrijpen. Het is niet zo gek dat we bij hekserij aan psychische aandoeningen denken. Dat is immers een erfenis van de achttiende en negentiende eeuw. Hekserij was in de casus Van Eeckhout immers niet het dominante interpretatiekader. De meeste getuigen en de rechtbank stuurden erop aan dat Van Eeckhout krankzinnig was. Hedendaagse psychoanalytische denkkaders kunnen, samen met andere theorieën, ideeën over hekserij aanschouwelijk te maken. Ze kunnen onuitgesproken aannames in het verleden zichtbaar maken. Ze kunnen ons helpen om te begrijpen hoe beheksing in de achttiende en negentiende eeuw in hekserwaan veranderde. ///

Noten:

- Deze informatie en alle volgende komt uit het procesdossier dat bewaard wordt in Algemeen Rijksarchief Brussel 2 – Depot Joseph Cuvelier (ARA2), *Hof van Assisen Brabant (HA-BRA)*, nr. 304-680, ongefolieerd. Alle Franstalige citaten werden vertaald, ook bij de hiernavolgende dossiers.
- ARA2, HA-BRA, nr. 177, 67.
- De sterfdatum en -plaats van Van Eeckhout worden vermeld in een huwelijksakte van zijn dochter: Rijksarchief Leuven,

Burgerlijke Stand Humbeek, Huwelijksakte Elisabetha Van Eeckhout en Jacobus Herremans, 7/02/1826 (online beschikbaar via arch.arch.be, geraadpleegd 17 maart 2017). De overlijdensakte van Gilles Van Eeckhout is niet bewaard.

- F. Wielant, *Corte instructie in materie criminele*. J. Monballyu (red.) (Brussel 1995), ed. II, cap. 61 en 74.
- D. Vansacker en E. Aerts, 'Hekserijstraf met twee snelheden. Peilen naar geografische verschillen in de Zuidelijke Nederlanden', in: M. Decaluwe, V. Lambert en D. Heirbaut (red.), *Inter amicos: liber amicorum Monique van Melkebeek*, *luris scripta historica* 26 (Brussel 2011) 317-343, aldaar 322.
- Er zijn geen definitieve cijfers, maar zie D. Vansacker, 'Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolg (1450-1685). Een status quaestionis', *Trajecta* 9 (2000), 329-349, aldaar 347. Voor andere landen, zie A. Rowlands, 'Witchcraft and gender in early modern Europe', in: B.P. Levack (red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (Oxford 2013) 449-467, aldaar 449.
- B.P. Levack, 'The decline and end of witchcraft prosecutions', in: *Witchcraft and magic in Europe: the eighteenth and nineteenth centuries*, The Athlone history of witchcraft and magic in Europe 5 (London 1999) 1-93; M.S. Dupont-Bouchat, 'Sorcellerie et superstition: l'attitude de l'Eglise dans les Pays-Bas, XVIe-XVIIIe siècle', in: H. Hasquin (red.), *Magie, sorcellerie, parapsychologie, Laïcité*. Recherches 5 (Brussel 1984), 61-83, aldaar 83.
- R. Porter, 'Witchcraft and magic in enlightenment, romantic and liberal thought', in: *Witchcraft and magic in Europe*, 191-282; E. Cameron, *Enchanted Europe: superstition, reason, and religion, 1250-1750* (Oxford 2010) 286-315; D. Vansacker, 'Enlightenment and witchcraft. The dangers of denying the existence of the devil', *Hexenforschung* 114 (2016), 25-33; M. Gijswijt-Hofstra, 'Witchcraft after the witch-trials', in: *Witchcraft and magic in Europe*, 95-188.
- M.S. Dupont-Bouchat, 'Le diable apprivoisé. La sorcellerie revisitée: magie et sorcellerie au XIXe siècle', in: R. Muchembled (red.), *Magie et sorcellerie en Europe du Moyen Age à nos jours* (Paris 1994) 235-266.
- C. Van de Steene, *Satan en zijn trawanten volgens de achttiende-eeuwse predikatie* (Aartrijke 1991) 88-94.
- C. Douxchamps-Lefevre, 'A propos de la sorcellerie dans le Namurois au 18e siècle – le procès à charge de Joseph Saucin, manant de Spy (1762-1763)', in: M.S. Dupont-Bouchat (red.) *La sorcellerie dans les Pays-Bas sous l'Ancien Regime: aspects juridiques, institutionnels et sociaux*. De hekserij in de Nederlanden onder het Ancien Regime: juridische, institutionele en sociale aspecten, *Standen en Landen* 86 (Heule 1987), 71-77; vgl. M. Porret, *Sur la scène du crime: pratique pénale, enquête et expertises judiciaires à Genève (XVIIIe-XIXe siècle)* (Montréal 2008) 30-47.
- Bv. Felixarchief Antwerpen (FA), *Processen Hoge Vierschaar*, nr. 126 (Onderzoek naar Isabella van den Broeck et al. 1792).
- ARA2, HA-BRA, nr. 353-1197.
- O. Colson, 'La sorcellerie au pays wallon. Etat actuel de la croyance', *Wallonia* 6 (1898), 55-64; J. Beckman, 'Vindictie populaire et sorcellerie en Wallonie', *Tradition Wallonne* 4 (1987), 65-78; Dupont-Bouchat, 'Le diable apprivoisé'; Gijswijt-Hofstra, 'Witchcraft after the witch-trials', 115-116.
- Gijswijt-Hofstra, 'Witchcraft after the witch-trials', 116; J. Van Mello, 'Een geval van hekserij met moord te Geraardsbergen-Onkerzele in 1815', in: W.P. Dezutter, R. Van de Walle en J. Van Haver (red.), *Volkskunde in Vlaanderen: huldeboek Renaat Van der Linden* (Brugge 1984) 172-175; C. Bronne, 'Une affaire de sorcellerie en Flandre, en 1815', *Synthèses. Revue internationale* 12 (1957), 228-240.
- Rijksarchief Beveren, *Hof van Assisen Antwerpen*, nr. 1228.
- Algemeen Rijksarchief Brussel, *Geheime Raad Oostenrijkse Tijd - Kartons*, nr. 587/A (Philippe De Gage 1760).
- H. Hasquin, 'A propos d'exorcisme au siècle des Lumières. Les réactions d'un fonctionnaire "éclairé"', in: H. Hasquin (red.), *Magie, sorcellerie, parapsychologie*, 99-105, aldaar 102-103.
- N.Z. Davis, 'Boundaries and the sense of self in sixteenth-century France', in: T.C. Heller en M. Sosna (red.), *Reconstructing individualism: autonomy, individuality and the self in Western thought* (Stanford 1986) 53-75; J.J. Martin, *Myths of Renaissance individualism* (Basingstoke 2004) 5; J. van Gent, *Magic, body and the self in eighteenth-century Sweden* (Leiden 2009) 2.
- B.P. Levack, *The Devil within: possession & exorcism in the Christian West* (New Haven 2013) 196-197; O. Williams, 'Exorcising madness in late Elizabethan England: "The seduction of Arthington" and the criminal culpability of demoniacs', *Journal of British Studies* 47 (2008) 30-52.
- M. Tausiet, 'From illusion to disenchantment: Feijoo versus the "falsely possessed" in eighteenth-century Spain', in: O. Davies en W. de Blécourt (red.), *Beyond the witch trials: witchcraft and magic in enlightenment Europe* (Manchester 2004) 45-60.
- L. Guignard, *Juger la folie: la folie criminelle devant les Assises au XIXe siècle* (Paris 2010); S.L. Blumenthal, *Law and the modern mind: consciousness and responsibility in American legal culture* (Cambridge 2016).
- Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, nr. 8092.
- 'Intention', in: Philippe-Antoine Merlin (red.), *Répertoire universel et raisonné de jurisprudence* 6 (Paris 1813) 416-420, aldaar 416.
- 'Intention', 418.
- L. Guignard, 'La genèse de l'article 64 du code pénal', *Criminocorpus. Revue d'Histoire de la justice, des crimes et des peines*, <https://criminocorpus.revues.org/3215> (geraadpleegd 30 maart 2017).
- J. Tosh, *Manliness and masculinities in nineteenth-century Britain. Essays on gender, family and empire* (Harlow 2005) 36.
- L. van den Hengel, 'Magie, macht en castratie. De verbeelding van heksen in de vroege 16e eeuw', *Historica* 27:3 (2004), 15-17.
- D. Wahman, *The making of the modern self: identity and culture in eighteenth-century England* (New Haven 2004) 13.

Elwin Hofman (1990) is als aspirant van het Fond Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 van de KU Leuven. Hij doet onderzoek naar veranderende zelfopvattingen bij gestigmatiseerde individuen in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1750 en 1830.

Contact: elwin.hofman@kuleuven.be

De eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de Universiteit Gent (1960-2014)

Het glazen plafond doorbroken?

De Aula Academica in de Voldersstraat, het feestpaleis van de UGent.

Hoewel een algemeen genderevenwicht in de studentenpopulatie van de Universiteit Gent al bereikt werd in academiejaar 1993-1994, is gendergelijkheid in het professorenkorps ver te zoeken. Vandaag is slechts één op de vijf professoren aan de UGent een vrouw. Uit interviews met vrouwelijke professoren met pensioen en vrouwelijke emeriti, blijkt dat het als vrouw niet gemakkelijk was om een academische carrière uit te bouwen. Toch valt hun pioniersrol niet samen met een feministisch engagement, integendeel. De vrouwen spreken niet met één stem. De ervaringen en percepties van de eerste generatie vrouwelijke hoogleraren over hun eigen carrière leveren inzichten over de genderonevenwichten die de UGent vandaag nog altijd kent.

/ Lore Goovaerts /

Glazen plafond

Tegenwoordig beginnen meer vrouwen aan universitair onderwijs dan mannen. In het academiejaar 2014-2015 bedroeg het aantal vrouwelijke studenten aan de UGent 55% van het totale studentenaantal. Toch kan hetzelfde niet gezegd worden over het professorenkorps, waar slechts 21% van alle professoren een vrouw is.¹ Hoe hoger het niveau, hoe lager het aantal vrouwen – de zogenaamde verticale segregatie – blijkt de regel aan veel Vlaamse universiteiten.² Mannen groeien gemakkelijker door naar het niveau van hoogleraar of gewoon hoogleraar. Vrouwen lijken te stoten op een ‘glazen plafond’. De m/v-verhouding aan de UGent, zowel op vlak van studies als in de uitbouw van een academische carrière, kent een lange geschiedenis.

Vrouwen aan de UGent: een moeizame geschiedenis

Toen de Universiteit Gent in 1817 haar deuren opende, was het nog lang wachten vooraleer

de eerste vrouw zich inschreef. Dat gebeurde pas in 1882 toen Sidonie Verhelst koos voor de opleiding wetenschappen. Haar aanwezigheid zorgde voor heel wat beroering onder de studenten. Hoewel ze stevast op de hoek van de eerste rij zat, afgezonderd van haar 45 collega's, probeerden de studenten haar briefjes in de hand te stoppen. Een Roemeense student deed zelfs een poging om naast haar plaats te nemen, wat tot een handgemeen onder de studenten leidde.³

Het aandeel vrouwelijke studenten bleef ook na 1882 zeer laag. In 1889 studeerden twaalf vrouwen op een totale studentenpopulatie van 857 aan de Gentse Universiteit. Na 1889 zakte het aantal vrouwelijke studenten opnieuw: het duurde tot 1909 vooraleer opnieuw zo'n 'hoog' cijfer vastgesteld werd. Deze opvallende daling was toe te schrijven aan de wet van 10 april 1890, die het humanioradiploma als noodzakelijke voorwaarde stelde voor toelating aan een universiteit. De slechte uitbouw van het middelbaar onderwijs voor meisjes zorgde ervoor dat jonge vrouwen wegbleven van de universiteit.⁴ Na WO I steeg de vrouwelijke studentenpopulatie geleidelijk. In het academiejaar 1924-1925 werd een

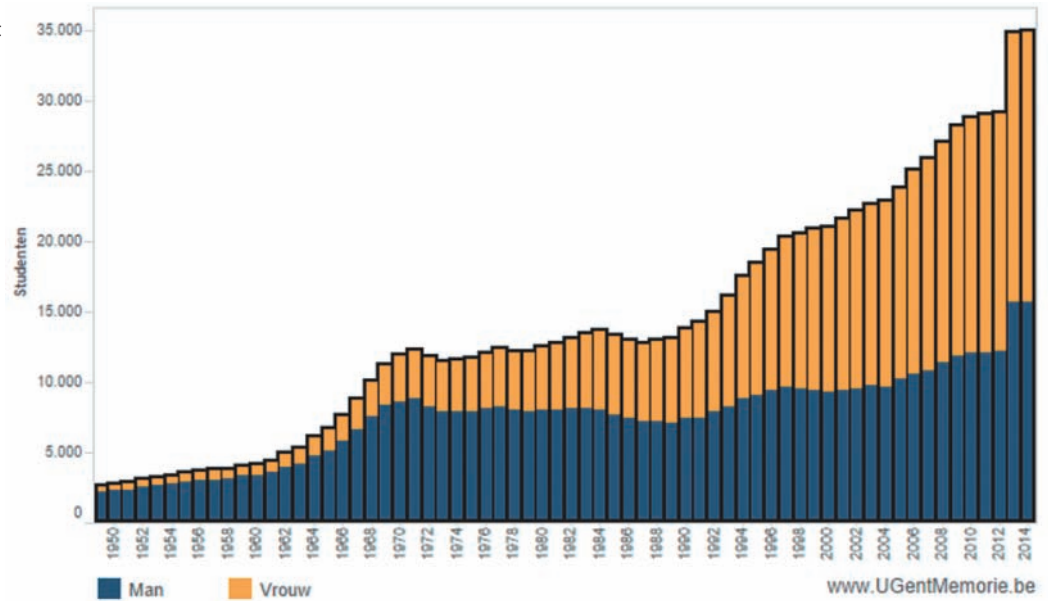
hoogtepunt bereikt met 112 vrouwelijke studenten, ofwel 6,8% van de totale studentenpopulatie. Het zou echter tot de jaren vijftig en zestig duren voor de participatie van vrouwen aan universitair onderwijs in een stroomversnelling trad.⁵ Het aantal vrouwelijke studenten onderging in die periode een spectaculaire stijging: van 364 in 1949 tot maar liefst 2.818 in 1969.⁶ Op een algemeen genderevenwicht was het wachten tot het academiejaar 1995-1996: vanaf dan studeerden evenveel vrouwen als mannen aan de Gentse universiteit, een keerpunt in de geschiedenis van vrouwen in het universitair onderwijs in Vlaanderen.

De UGent in het universitaire landschap: een vergelijking

De slechtste van de klas op het vlak van de participatie van vrouwen aan universitair onderwijs in de late negentiende eeuw en begin twintigste eeuw, was ongetwijfeld de Katholieke Universiteit Leuven. Vrouwelijke studenten werden er pas veertig jaar na Gent, Luik en Brussel toegelaten, in het jaar 1920. Dat heeft alles te maken met het feit dat Leuven op dat moment de enige katholieke universiteit

>>

Aantal voltijdse studenten aan de UGent tussen 1950 en 2014.

Bron: UGentMemorie, <http://public.tableau.com/profile/ugentmemorie#!/vizhome/StudentenUGent181718-201415/Dashboard1>.

teit van België was. Katholieke milieus stonden zeer argwanend tegenover universitaire studies voor meisjes. De pauselijke encycliek 'Quadragesimo Anno' van 1932 getuigt van deze conservatieve mentaliteit. Hierin stelde de paus dat de eerste en belangrijkste taak van de vrouw de opvoeding van de kinderen en het huishouden was.⁷ Een universitaire opleiding paste uiteraard niet in dit keurslijf. De eerste generatie meisjes aan de KU Leuven werd dan ook gewantwoord en onderworpen aan een haast monastiek regime.⁸

In Luik studeerden in de periode 1930-1945 relatief gezien veel meer vrouwelijke studenten dan in Gent. Daar maakten vrouwelijke studenten in het academiejaar 1934-1935 17,2% uit van de totale studentenpopulatie. In Gent was dat aandeel ter vergelijking maar 7,7% en in Leuven 6,8%.⁹ De Waalse rijksuniversiteit nam bovendien een relatief progressieve houding aan ten opzichte van vrouwelijke studenten. Reeds in 1882 pleitte de Luikse rector er in zijn openingsrede voor om het middelbaar onderwijs voor meisjes beter uit te bouwen zodat ze in staat zouden zijn om te studeren aan de universiteit.¹⁰ Bovendien was Luik de enige universiteit die een positief advies gaf op een wetsvoorstel uit 1875 dat vrouwen toestemming wilde verlenen om bepaalde beroepen in de geneeskunde uit te oefenen. Op de vraag of dit wenselijk was, antwoordde de Luikse universiteit dat geen enkel obstakel vrouwen in de weg zou moeten staan om een carrière als arts te ambiëren. De Université Libre de Bruxelles (ULB) ULB daarentegen vreesde voor de zedenverwildering die zou optreden wanneer mannen en vrouwen zich in eenzelfde leslokaal bevonden. De Universiteit Gent reageerde terughoudend en wilde eerst buitenlandse experimenten afwachten. Het kon dus geen toeval zijn dat de Université de Liège relatief veel vrouwelijke inschrijvingen had.¹¹

Vanaf de jaren vijftig en zestig steeg het aantal vrouwelijke studenten aan alle Belgi-

sche universiteiten significant. De oprichting van het Nationaal Studiefonds in 1954 en de Omnivalentiewet in 1964 die het humanioradiploma als toelatingsvoorwaarde afschafte, zorgde voor de democratisering van het hoger onderwijs.¹² Vandaag is in de meeste Europese universiteiten een genderevenwicht onder de studentenpopulatie bereikt.

Maar hoe situeert de UGent zich in het Vlaamse universitaire landschap wat betreft vrouwen in het professorenkorps? Aan alle Vlaamse universiteiten is het glazen plafond nog steeds een harde realiteit. Het schaarprogramma manifesteert zich overal: hoe hoger op de academische ladder, hoe minder vrouwen overblijven. Vrouwelijke academici hebben onvoldoende toegang tot de wetenschappelijke infrastructuur en worden te weinig aangemoedigd door de universiteiten.¹³ Het *She Figures*-rapport van de Europese Commissie van 2015 komt tot dezelfde conclusie: vrouwen blijven ondervetegenwoordigd in de hoogste functies en bestuursorganen van Europese universiteiten. Hoewel het aantal vrouwen in deze functies stijgt, vertegenwoordigen vrouwen nog steeds minder dan veertig procent in universitaire bestuursorganen. Gemiddeld gezien draagt het aandeel vrouwelijke onderzoekers in Europa bovendien maar 33%.¹⁴

De eerste generatie vrouwelijke professoren

Anno 2015 hebben 81 vrouwelijke professoren hun academische carrière aan de UGent achter de rug en zijn met pensioen – dat maakt hen in principe emeritae. De titel 'emeritus' wordt enkel toegekend aan (gewoon) hoogleraren op rust, gepensioneerde (hoofd)docenten krijgen de titel 'ereprofessor'. Aangezien de meerderheid van de vrouwelijke professoren niet bevorderd raakte tot (gewoon) hoogleraar, zijn zij dus in principe geen 'emeritae'. Toch wordt in dit artikel abstractie gemaakt van dit onderscheid en doelen we met de term 'emeritae' op alle gepensi-

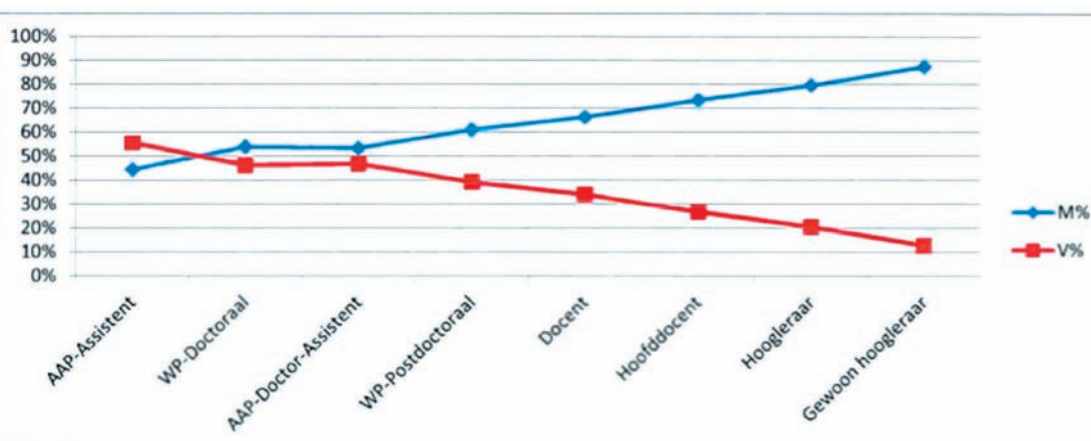
oneerde vrouwelijke professoren, dus ook de 'ereprofessoren'. In Vlaanderen kent men vier opeenvolgende niveaus binnen het zelfstandig academisch personeel (of ZAP): docent, hoofddocent, hoogleraar en gewoon hoogleraar. In tegenstelling tot aan Nederlandse universiteiten, krijgen al deze academici de titel professor.

Vanaf haar oprichting in 1817 tot 2015 vandaag kent de UGent slechts 81 emeritae, waarvan er 58 nog in leven zijn. Dertig van hen werden geïnterviewd. We deden daarbij een beroep op de methode van de mondelinge geschiedenis. *Oral history* wordt gezien als een manier om verborgen dimensies van de geschiedenis te onthullen die geen neerslag hebben gevonden in het 'papieren' archief. Mondelinge geschiedenis kan een blik werpen op het dagelijks leven en brengt niet alleen de 'uitschieters' in de geschiedenis in beeld.¹⁵ In de analyse van de interviews wordt gepeild naar de perceptie van de respondenten in verband met de verschillende thema's. De beeld- en mythevorming in mondelinge bronnen is geen probleem dat de informatiegaring verhindert, maar biedt net een unieke kans voor de verdieping van *memory studies*.¹⁶ Naast het aanbrengen van nieuwe feiten en interessante verhalen, bouwen de respondenten doorheen het interview een eigen betoog op en koppelen ze hun professionele keuzes aan hun persoonlijke context. *Oral history* vult niet zozeer de ontbrekende puzzelstukjes van de puzzel aan, maar kleurt eerder een puzzel in die daarvoor zwart/wit was.¹⁷

Carrièreverloop, tegenkanting en verborgen genderstereotypen

Voor de generatie afgestudeerd in de jaren vijftig en zestig, verliep de doorstroom min of meer automatisch. Aangezien er in deze periode minder assistenten, docenten en hoogleraren waren, was de concurrentie minder groot. Na 1991 werden de concurrentie en de bevoor-

Bron: Vlaamse Interuniversitaire Raad, Personeelsstatistieken, 2013.

Het schardiagram en verticale segregatie aan de vijf Vlaamse universiteiten in 2013.

deringscriteria voor onderzoek en onderwijs steeds strenger. De bestuurlijke hervormingen van dat jaar – de Rijksuniversiteit Gent heette voortaan Universiteit Gent – zorgden voor een ommekeer. Alle respondenten geven aan dat bevorderingen vanaf dat moment veel minder vlot verliepen. Om bevorderd te worden, moest men enerzijds een bepaalde anciënniteit hebben en anderzijds voldoen aan criteria die strenger werden naargelang het niveau.

Van de 81 emeritae bereikten 24 de rang van gewoon hoogleraar en veertien die van hoogleraar. Dat wil zeggen dat meer dan de helft (53%) niet tot het tweede dekkader in het zelfstandig academisch personeel (ZAP) – hoogleraar of gewoon hoogleraar – geraakte. Vrouwen werden (en worden) in vergelijking met hun mannelijke collega's minder vaak bevorderd tot (gewoon) hoogleraar. Dat verschillende vrouwen het gevoel hadden dat verhoudingsgewijs meer mannen bevorderd werden tot (gewoon) hoogleraar, was dus niet onterecht.

“Maar het is wel zo bij bevorderingen dat men, ja als er tien mannen staan en er staat één vrouw, dan neemt men een man. Ik heb dat nooit echt zo aangevoeld toen, maar dat was wel zo. Ja, wie moest beoordelen? Een man!”¹⁸

Sommige vrouwen werden expliciet afgewezen omwille van hun vrouw-zijn.

“Die prof vond dat een vrouw niet moest docteren. (...) Hij zei vlakaf dat dat niet ging voor een vrouw.”

Een vrouw die zich wilde specialiseren in een bepaald medisch vakgebied, kreeg te horen: “juffrouw, wij nemen hier geen vrouwen aan.” Vrouwelijke onderzoekers en hoogleraren moesten zich bovendien dubbel zo hard inzetten en mannen werden serieuzer genomen tijdens vergaderingen.

“Als ik thuiskwam van een vergadering, dan zei ik soms: ‘Verdorie, als ik iets zeg, wordt dat precies niet opgenomen en als een man die gedurende heel de vergadering niets heeft gezegd, herhaalt wat ik heb gezegd, dan wordt er gezegd: amai, dat is een schitterend idee

collega! Ik vond dat je je als vrouw dubbel zo hard moest inzetten om gewaardeerd te worden dan als man.”¹⁹

Een respondent vertelt over een benoemingsprocedure om haar diensthoofd op te volgen. Er waren drie mannelijke kandidaten en twee vrouwelijke kandidaten, waaronder zij. Het selectiecomité bestond uit mannelijke professoren die zij ook kende.

“Een bepaalde prof zei: ‘hoe ga je dat doen als er een conflict is op uw dienst, ga je dan niet beginnen wenen ofzo?’ Dus eigenlijk een zeer seksistische opmerking. (...) Zo’n dingen waren er wel af en toe. (...) Je had professoren die echt male chauvinist waren.”²⁰

In deze verhalen van verticale genderongelijkheid speelt onder andere het mechanisme van statistische discriminatie, ofwel het feit dat leidinggevend het gedrag van een individuele man of vrouw inschatten op basis van het verwachte gedrag van mannen en vrouwen in het algemeen. Vrouwen worden verwacht minder ambitieus te zijn dan mannen, hun werk sneller op de tweede plaats te zetten en sneller hun baan op te geven wanneer de situatie dat vereist. Wanneer het gaat om benoemingen van vrouwen of het aannemen van vrouwen, zullen bij leidinggevend veel sneller vragen opkomen zoals: ‘kunnen we wel echt op haar rekenen?’ en ‘zal ze er wel echt voor gaan?’ Deze verborgen genderstereotypen zorgen ervoor dat een vrouw extra hard moet bewijzen dat dit verwachte gedrag niet klopt in haar geval.²¹

Deze vrouwen wijzen daarnaast allemaal op het spanningsveld van hun (schijnbaar) tegenstelde rollen van moeder en professor. Schuldgevoelens tegenover hun kinderen en tegelijkertijd frustratie omdat ze hun job niet naar behoren konden doen, waren het resultaat. Vooral vrouwen die niet gesteund werden door hun partner in het huishouden en hun carrière, zagen hun gezin soms als rem op hun wetenschappelijke carrière. Zonder gezin zouden zij wellicht meer bereikt hebben op academisch vlak. Anderzijds hoeden ze zich voor het gebruik van hun kinderen als excuus. Ze wilden tegen elke prijs vermijden dat iemand

een opmerking kon maken omwille van hun thuissituatie. Toch gingen hun (mannelijke) collega's er dikwijls al op voorhand vanuit dat ze veel tijd in hun kinderen zouden steken. Een vrouwelijke hoogleraar die lid was van de faculteitsraad, vertelde op dat vlak een mooie anekdote. Deze vergaderingen begonnen vaak vroeg in de namiddag en duurden tot zeven uur en later. Eén keer gebeurde het dat ze rond zeven uur de vergadering verliet, waarop de decaan zei: “jij moet zeker uw kinderen gaan halen?” Dat was echter niet het geval. Haar kinderen waren al lang opgehaald en thuisgebracht, dat had ze goed geregeld. Anderen kregen te horen dat ze als vrouw waarschijnlijk wel veel afwezig zouden zijn op het werk omwille van hun kinderen.

Deze genderstereotiepe veronderstellingen, ook wel gekend als genderschema's, leiden ertoe dat het gedrag van mannen en vrouwen op een verschillende manier wordt geïnterpreteerd. Een vrouw die afwezig is, wordt verondersteld bij haar kinderen te zijn. Een afwezige man zal eerder op een congres zijn.²² Genderschema's zijn met andere woorden specifieke interpretatiepatronen voor het gedrag van mannen en vrouwen en doken duidelijk op aan de Universiteit Gent. Deze patronen kleurden zowel de perceptie over vrouwelijke hoogleraren door anderen, maar ook hun zelf-perceptie. Vrouwen moesten zich door deze genderschema's anders opstellen dan ze normaal zouden doen. Sommige vrouwelijke hoogleraren gedroegen zich eerder ‘manne-lijk’: ze stelden zich niet op als rolmodel voor andere jonge vrouwen, maar vonden dat deze juist hetzelfde moesten doen als zij gedaan hadden. Deze stereotype denkbeelden beïnvloedden de beoordeling van vrouwelijke wetenschappers op een negatieve manier, waardoor zij minder kans maakten op het verwerven van projecten en fondsen. Verborgen genderstereotypen, zoals het idee dat vrouwen met kinderen zich minder zullen inzetten voor hun wetenschappelijk werk, zijn subtiele vormen van discriminatie en spelen vooral een rol bij kleinere beslissingen. Dit is problematisch aangezien wetenschappelijke carrières vaak net gestoeld zijn op een ketting van kleine beslissingen. De cumulatie van deze beslissingen >>

– ook al is er maar in kleine mate sprake van *gender bias* – heeft grote effecten op de carrière van vrouwelijke wetenschappers op lange termijn.

Gezocht: bestuurslid (v)

Het hoeft niet te verbazen dat, naast de ondervertegenwoordiging van vrouwen in het professorenkorps, ook het aantal vrouwelijke hoogleraren in bestuursfuncties dun gezaaid was. De faculteitsraden van de verschillende faculteiten kenden met twintig respondenten de grootste aanwezigheid van vrouwen. De Gentse universiteit was en is een decentrale instelling waarbij de elf faculteiten veel macht hebben. Een belangrijke rol is daardoor weggelegd voor de decanen. De decaan leidt de faculteitsraad. Binnen deze raad zijn alle universitaire geleidingen vertegenwoordigd. Het is pas vanaf 2013 dat alle vertegenwoordigers van die geleidingen verkozen worden. Voordien waren alle hoogleraren en gewoon hoogleraren ambtshalve lid van de faculteitsraad.²³ Dat verklaart het relatief hoge aantal respondenten in de faculteitsraad. Verschillende respondenten getuigen dat ze er zich daar niet op hun plaats zo goed voelden. Vaak waren ze de enige vrouwelijke leden in de faculteitsraad, wat door sommige emeritae als ‘intimiderend’ werd gepercipieerd.

Veertien van de dertig respondenten werkzaam aan de UGent in de periode 1960-2014, oefenden daarnaast de functie van vakgroepvoorzitter uit, een taak die de meesten wél konden appreciëren. Dat aantal lijkt relatief hoog te zijn. Op 81 vrouwelijke emeriti (zowel de levenden als de overledenen) stellen we dertig vrouwelijke vakgroepvoorzitters vast. Dat is iets minder dan de helft en nuanceert het beeld geschetst door mijn respondenten. Ook vandaag is het niet beter gesteld. Van de tussen 1992 en 2015 aangestelde vakgroepvoorzitters is slechts 10% een vrouw. Dit lage cijfer wordt zelfs niet in elke faculteit gehaald. De cijfers in de faculteiten Diergeneeskunde, waar slechts een van de 28 vakgroepvoorzitters een vrouw is, Farmaceutische Wetenschappen (nul op vijf!), Economie en Bedrijfskunde (1/23), Ingenieurswetenschappen (1/49) en Bio-ingenieurswetenschappen (3/48) zijn bedroevend. De faculteiten Diergeneeskunde en Farmaceutische Wetenschappen hebben nochtans al jaren een zeer uitgesproken vrouwelijk studentekorps. Het lage aandeel vrouwelijke vakgroepvoorzitters is voor een deel te wijten aan de ongelijke man-vrouwverhouding binnen het professorenkorps. Maar het kan ook te maken hebben met de praktijk van de verkiezing tot vakgroepvoorzitter. Deze wordt verkozen door de vakgroepraad. Hoewel de verkiezing geregeld is via procedures, loopt de praktijk sterk uiteen van faculteit tot faculteit. Bovendien is er geen maximum aantal jaaren bepaald voor het vakgroepvoorzitterschap: sommigen zijn het al twintig jaar.²⁴ Margo Brouns stelt dat vrouwen minder vaak bevorderd worden bij ondoorzichtige procedures.

Deze vaststellingen lijken ook in dit geval op te gaan: de verkiezing tot vakgroepvoorzitter was (en is) niet transparant genoeg en verliep anders van vakgroep tot vakgroep. Zulke ondoorzichtige procedures creëren ruimte voor subjectiviteit.²⁵

In de Raad van Bestuur en het Bestuurscollege was het nog erger gesteld wat betreft vrouwelijke aanwezigheid. Van de dertig respondenten zetelden slechts drie emeritae in de Raad van Bestuur, waarvan er twee ook lid waren van het Bestuurscollege. Lid zijn van één van beide raden is in de perceptie van de geïnterviewde emeritae niet altijd zo’n vrouwvriendelijke functie. Een respondent verklaart dat vergaderingen vaak van twee tot negen uur of later duurden. De vrouwelijke ondervertegenwoordiging was voor een deel – net zoals bij de vakgroepvoorzitters – een afspiegeling van de wanverhoudingen binnen het professorenkorps. Sinds 2012 streeft de Universiteit Gent naar een genderevenwichtige samenstelling van raden en commissies. Dat wil zeggen dat maximum twee derde van de stemgerechtigde leden van hetzelfde geslacht mogen zijn. Vanaf 2014 is de Raad van Bestuur samengesteld met een verhouding van 60/40 tussen beide geslachten. Ook de faculteitsraden zijn vanaf dat jaar genderevenwichtig samengesteld.²⁶

‘Ik wilde geen rolmodel zijn van het feminisme’

Hoewel bovenstaande vaststellingen aantonen dat zelfs voor deze eerste generatie vrouwelijke professoren het glazen plafond lang niet

doorbroken was, valt hun pioniersrol niet samen met een feministisch engagement. Verschillende geïnterviewde emeritae houden er een interessante mening over de genderproblematiek en feminisme op na. Dat uit zich onder andere in het zich al dan niet opstellen als rolmodel voor jonge vrouwen. Slechts zes van de dertig geïnterviewde vrouwen vonden het belangrijk om een voorbeeldfunctie uit te oefenen. Een meerderheid weigerde resoluut deze voorbeeldrol en koppelde dit aan een uitgesproken anti-feminisme. Van ‘ik wilde geen rolmodel zijn van het feminisme’ tot ‘ik had niet de ambitie om de situatie van vrouwen te veranderen’. Streven naar gendergelijkheid was geen bekommernis en hun houding is eerder ‘mannelijk’: andere vrouwen moesten maar dezelfde inspanningen leveren als zij om aan de top te geraken. De afkerige houding van deze vrouwen ten opzichte van het feminisme moet gezien worden in het licht van de door mannelijke waarden gedomineerde cultuur aan universiteiten. Doordat de universiteiten van oudsher bevolkt werden met mannen zonder zorgtaken in de periode dat het klassieke kostwinnermodel hoogtij vierde, werd de organisatiecultuur gekenmerkt door mannelijke waarden. Mannelijke academici konden stevast rekenen op hun echtgenotes die de rol van perfecte huisvrouw vervulden. De opkomst van het tweeverdienersmodel had hier problematisch genoeg amper effect op. In zo’n mannelijke cultuur is het niet verwonderlijk dat vrouwen zich aanpasten: ze probeerden hun vrouwelijkheid zo onzichtbaar mogelijk te maken en eigenden zich mannelijke waarden

Gerda De Bock (1922-2011), eerste vrouwelijke decaan

Bron: Universiteitsbibliotheek UGent

toe. Toch is hun mening interessant: hoewel het glazen plafond ook voor hen zeer aanwezig was tijdens hun carrière, hadden de meesten geen intentie om te strijden voor meer gendergelijkheid.

Conclusie: het glazen plafond doorbroken?

Dit artikel wierp licht op de moeilijkheden waar vrouwelijke professoren – ook al leken ze het glazen plafond doorbroken te hebben – nog steeds mee kampten. Ook voor vrouwen die al professor waren, bestonden er nog steeds kleine en subtiele barrières die ervoor zorgden dat ze minder ‘succesvol’ waren dan hun mannelijke collega’s. Het glazen plafond was daardoor nog lang niet doorbroken. Hoewel deze vrouwen er allen in slaagden om op te klimmen op de academische ladder, werden zij geconfronteerd met allerlei hindernissen waar hun mannelijke collega’s niet mee te maken kregen. Er was niet één groot struikelblok voor vrouwelijke professoren aan de UGent tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw. Het waren heel veel kleine struikelblokjes die gedurende de hele carrière een rol speelden. Op individueel vlak leken deze belemmeringen niet eens de moeite of waren ze zelfs moeilijk om bewust op te merken. Dat verklaart ook waarom zoveel respondenten er zich niet bewust van waren dat ze, hoe subtiel ook, op verschillende vlakken tegengewerkt werden. Toch was het de optelsom van al deze kleine, onbewuste vormen van tegenkanting dat vrouwelijke professoren minder succesvol maakten. Met ‘succesvol’ doel ik hier niet op de kwaliteit van hun wetenschappelijk werk of hun academische verwezenlijkingen. Het begrip verwijst hier naar het academische niveau, de toegang tot netwerken, het zetelen in bestuursraden enzovoort. Op al deze vlakken behielden mannelijke professoren het overwicht.

Een mentaliteitswijziging, zowel bij vrouwen zelf als aan de hele universiteit, is noodzakelijk om het glazen plafond verder te doorbreken. De achtergevoerde houding van verschillende respondenten tegenover het feminisme en genderquota, lijkt eerder paradoxaal en nefast voor het streven naar een genderevenwicht aan universiteiten. Een meer feministische instelling zou het publiek en het universitaire establishment alert maken voor de problemen waar vrouwen mee geconfronteerd werden (en worden). Vrouwen zouden voor elkaar moeten opkomen en op die manier eigen netwerken kunnen uitbouwen. Een mentaliteitswijziging bij vrouwen zelf is dus zeker aangewezen, al kunnen ook vragen gesteld worden bij de oorzaken van de ingesteldheid van mijn respondenten. Naar mijn mening was het toch vooral de cultuur van de UGent zelf die bepaalde hoe vrouwen zich gedroegen en hoe ze zich opstelden. Die cultuur bleek geënt op mannelijke waarden en dat blijkt vandaag nog steeds het geval te zijn. Vrouwen moesten zich inschrijven in deze mannelijke organisatiecultuur. Een feministische ingesteldheid was hierin logi-

Bron: Beleidsceel Diversiteit & Gender, UGent

Campagnebeeld van de HeForShe-campagne met rector Anne De Paep.

scherwijs geen gemakkelijke opgave. Het recente beleidsplan Gender van de UGent legt dan ook de nadruk op een verandering van de managementcultuur. Die moet veranderen naar een cultuur waarin zowel met vrouwelijkheid als met mannelijkheid verbonden eigenschappen tot hun recht komen.²⁷

Dat de UGent gedurende zeer lange tijd een mannenbastion was, staat vast. Langzamerhand worden de barsten in het glazen plafond duidelijk zichtbaar, maar toch is er nog veel werk aan de winkel. Met de lancering van de HeForShe-campagne aan de Universiteit Gent in november 2016, waarbij alle (mannelijke) decanen zich engageerden om met concrete acties en beleidsvoorstellen te werken aan meer gendergelijkheid, is de UGent alvast op de goede weg. //

Noten:

- 1 S.n., *Beleidsplan Gender UGent* (Gent 2014) 6-7.
- 2 K. Vercoutere, *Wetenschappelijke onderzoek en de genderproblematiek* (Brussel 2002) 22-23.
- 3 A.M. Van der Meersch, *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1901-1965). Een glazen plafond?* (Gent 2007) 3.
- 4 A.M. Van der Meersch, *De eerste generatie meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883-1929/1930)* (Gent 1982) 27.
- 5 A. Vandenbilcke, *Meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit Gent (1930/31-1945/46)* (Gent 1987) 64.
- 6 UGentMemorie Tableau Public, "Voltijdse studenten UGent 1817/18-2014/15", <http://public.tableau.com/profile/ugentmemorie#/vizhome/StudentenUGent181718-201415/Dashboard1>. (geraadpleegd 6 januari 2017).
- 7 A. Vandenbilcke, *Meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit Gent (1930/31-1945/46)* (Gent 1987) 65.
- 8 J. Tollebeek (red.), *De stad op de berg: een geschiedenis van de Leuvense universiteit sinds 1968* (Leuven 2005) 167.
- 9 Vandenbilcke, *Meisjesstudenten*, 66.
- 10 Vandenbilcke, *Meisjesstudenten*, 28.
- 11 Vandenbilcke, *Meisjesstudenten*, 31-33.
- 12 F. Danniau en K. Looockx, 'De UGent in het Belgisch universitaire landschap', *UGentMemorie*, www.ugentmemorie.be/artikel/ugent-in-het-belgisch-universitaire-landschap, (geraadpleegd 17 december 2016).
- 13 J. Lensen, ed. *Gids voor Gelijke Kansen: HR-instrumenten voor Gelijke Kansen aan universiteiten* (Antwerpen 2009) 19.
- 14 S.n., *She Figures 2015 Publication* (Brussel 2015) 1-4.
- 15 J. Pieterse en G. Keller, 'Een bewogen beweging. Oral history met video en de tweede feministische golf', *Historica* 32:3 (2009), 3-5.

- 16 N. Wouters en K. Aerts, 'Mondelinge geschiedenis in België en de (de-)constructie van collectieve herinnering', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 92 (2014) 503-511.
- 17 Pieterse en Keller, 'Een bewogen beweging', 3-5.
- 18 Interview met Christine Iserentant, 19.02.16, Gent. Zij was docent en hoofddocent aan de faculteit Wetenschappen van 1983 tot 2004.
- 19 Interview met Antonia Aelterman door Lore Goovaerts, 27.01.16, Destelbergen.
- 20 Interview met Myriam Van Moffaert door Lore Goovaerts, 22.03.16, Sint-Martens-Latem. Zij werkte als dokter in het Universitair Ziekenhuis van Gent en was vanaf 1992 tot 2003 ook aangesteld als docent en later hoofddocent aan de UGent.
- 21 A. van Doorne-Huiskens, 'Vrouwen aan de top: een weerbarstig vraagstuk', in I. Casier, E. Van den Brandt, A. Woodward en M. De Metsenaere (red.), *Bitches, babes & business. Het bedrijfsleven door een genderbril*. (Brussel 2011) 18-36.
- 22 M. Brouns, 'Wetenschap tussen Olympus en Agora. De vele gezichten van gender in de wetenschappen', *Tijdschrift voor Genderstudies* 4:4 (2001), 24-33.
- 23 F. Danniau en K. Looockx, 'Bestuur UGent in cijfers', *UGentMemorie*, www.ugentmemorie.be/artikel/bestuur-ugent-in-cijfers, (geraadpleegd 23 januari 2017).
- 24 F. Danniau en K. Looockx, 'Bestuur UGent in cijfers', *UGentMemorie*, www.ugentmemorie.be/artikel/bestuur-ugent-in-cijfers, (geraadpleegd 23 januari 2017).
- 25 M. Brouns, 'Wetenschap tussen Olympus en Agora. De vele gezichten van gender in de wetenschappen', *Tijdschrift voor Genderstudies* 4:4 (2001), 24-33.
- 26 S.n., *Beleidsplan Gender UGent*, (Gent 2014) 11-12.
- 27 S.n., *Beleidsplan Gender UGent*, 12.

Lore Goovaerts (1994) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Dit artikel is gebaseerd op haar scriptie 'Het glazen plafond doorbroken? De eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de UGent, een oral history project.' (2016). Hiervoor won ze de Johanna Naberprijs en kreeg ze eervolle vermeldingen bij de Prijs voor het Gents Historisch Onderzoek en bij de Divergent Scriptieprijs. Momenteel rondt ze haar master in de algemene economie af aan de UGent.

Contact: lore.goovaerts@outlook.be.

Dolle mythes zijn niet zo dol

Op grote populariteit heeft het woord feminisme zelden kunnen rekenen. Ook in de jaren zeventig – hoogtepunt van de tweede feministische golf – fungeerde het ‘F-woord’ vaak als scheldwoord. Maar Linda Duits schrijft in haar boek *Dolle Mythes. Een frisse factcheck van feminisme toen en nu*, dat de term in de jaren negentig een hernieuwde negatieve lading kreeg. Meisjes wilden van alles zijn, behalve feministe. Dat gold ook voor haarzelf.

/ Anneke Ribberink /

Sinds een jaar of tien valt er een feministische opleving te constateren. Er wordt wel gesproken over een nieuwe golf. Spraakmakende jonge vrouwen als Beyoncé en Chimamanda Ngozi Adichie noemen zich zelfbewust feminist. Zo ook de huidige studenten van Linda Duits, sociaalwetenschapster gespecialiseerd in populaire cultuur en gepromoveerd op meisjescultuur. Wel hebben deze studenten – en dat delen ze met andere jonge feministen – de behoefte zich af te zetten tegen het feminisme van de tweede golf. De eerste zin van Duits’ boek luidt dan ook: “Zeg ‘Tweede Golf’ en je krijgt een rijtje clichés over soepkippen, trutten en haabaaien.” (p. 9).

De oorzaak van dit negativisme ligt in de mythes rond de tweede golf, aldus Duits. Haar boek heeft ten doel vijf van die mythes te ontrefelen via een “frisse factcheck”. Verder geeft het een blik op de huidige feministische stroming, of moet ik zeggen stromingen. Want, zoals Duits terecht opmerkt, was en is het feminisme nooit een eenheid. (Maar welke politieke stroming is dat wel?) De opbouw van haar boek bestaat uit vijf hoofdstukken, met

elk één mythe als onderwerp. Ze doet voor elke mythe uit de doeken hoe de situatie in de tweede golf, met name in Nederland, ‘werkelijk’ in elkaar stak en vergelijkt haar bevindingen vervolgens met de tegenwoordige tijd. Haar stelling is dat veel kwesties die nu spelen ook tijdens de tweede golf op de agenda stonden. Duits heeft zich terdege verdiept in de relevante literatuur. Het resultaat is een informatief en lezenswaardig geheel, dat een synthese biedt van bestaand onderzoek.

De mythes bestrijken een breed gebied, van gebrek aan humor, via zeurende vrouwen en mannenhaat, tot vooroordelen over seksuele geaardheid en opvattingen van tweede-golvers over ‘kleur’. Overigens herhaalt de geschiedenis zich: bij het begin van de tweede golf bestonden evenzeer karikaturale beelden over de eerste feministische golf. Duits wijst op een vooraanstaande tweede-golver, die “Eerste Golvers ‘humorloze ethische strenge tantes’” vond (p. 17). Dit lag iets anders bij de vrouwen die in 1968 aan de wieg stonden van de eerste organisatie van de tweede golf in Nederland, Man Vrouw Maatschappij (MVM). Zij waren meer beducht voor het negativisme in de publieke opinie ten aanzien van feminisme dan dat zij zelf die negatieve beelden koesterden, zo is uit mijn eigen onderzoek gebleken. Dankzij historisch onderzoek vanuit vrouwenstudies is de eerste feministische golf van haar mythes ontdaan.

In grote lijnen zijn de door Duits gepresenteerde overzichten van verleden en heden helder, goed onderbouwd en genuanceerd-kritisch. Hier en daar is het wat kort door de bocht, bijvoorbeeld bij haar behandeling van het emancipatiebeleid. Of de tweede golf te weinig heeft bereikt, zoals Duits veronderstelt, is voor discussie vatbaar in het licht van de grote mentaliteitsverandering die deze beweging (mede) heeft veroorzaakt en die weer de basis vormde voor concrete veranderingen. En ik ben het oneens met haar bewering dat de Verlichting het fundament vormde van de idee dat mannen en vrouwen wezenlijk van elkaar verschillen. Dit temeer, daar ze het koppelt aan de bekende tegenstelling tussen ratio en emoties en publiek en privé. Reeds Aristoteles en de door hem beïnvloede Middeleeuwse kerkvaders koesterden soortgelijke denkbeelden, met alle negatieve consequenties voor vrouwen van dien.¹ Bovendien vormde de Verlichting ook een basis van het gelijkheidsdenken. Er zijn ook onnauwkeurigheden. De actiegroep ‘Wij vrouwen eisen’, met als doel de liberalisering van de abortuswetgeving, werd in 1974 en niet in 1975 opgericht. Belangrijker: niet Hedy d’Ancona (1981-1982), maar Jeltien Kraayeveld-Wouters was de eerste staatssecretaris van Emancipatiezaken (1977-1981).

Daar staat tegenover dat Duits het vermogen heeft ingewikkelde theorieën in eenvoudige bewoordingen uit te leggen, wat past bij

het karakter van een populair-wetenschappelijk boek. Soms neigt haar taalgebruik iets te veel naar ‘popie-jopie’, met woorden als “paradoes” (p. 16) en “gelul” (p. 168). Maar haar uiteenzettingen over mannelijkheid en seksualiteit vind ik hoogtepunten in haar boek. Mannelijkheid kent vele, onder anderen etnisch gevarieerde, vormen. Ze wijst erop dat ook mannen worden gediscrimineerd. En ze werpt een verhelderend licht op de vele vormen waarop met seksualiteit wordt omgegaan, van hetero-, homo- en biseksualiteit tot de ‘queertheorie’, die de grenzen tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid ter discussie stelt. De aseksuelen worden evenmin vergeten. Ook haar hoofdstuk over zwarte en migrantenvrouwen heb ik met interesse gelezen. Dat er in de tweede golf voor hen geen aandacht was, is één van de mythes, aldus Duits. Wel was er te weinig aandacht voor deze vrouwen, zeker in de beginfase.² Maar vanaf de jaren tachtig begon dit te veranderen, vooral dankzij acties van ‘zmv-vrouwen’ zelf. Momenteel worden we met de neus op de feiten gedrukt met behulp van de theorie van de intersectionaliteit of kruispuntdenken: we moeten ons bewust zijn van het gelijktijdig optreden van verschillende vormen van ongelijkheid, die elkaar versterken. Dit kan de twee- of driedubbele discriminatie (kleur, sekse, soms klasse) betreffen waarvan een zwarte vrouw de dupe is, maar het kan ook gaan om gehandicapten of andere gediscrimineerden.

De lezer die meer wil weten over de mythes over de tweede golf en in het algemeen over feminisme vroeger en nu kan zeker bij dit boek terecht. //

Linda Duits, *Dolle Mythes. Een frisse factcheck van feminisme toen en nu*, Amsterdam University Press 2017, 179 pp., € 17,95.

Noten:

- 1 Nicholas D. Smith, ‘Plato and Aristotle on the Nature of Women’, *Journal of the History of Philosophy* 21, 4, October 1983, 467-478: 477. “The human is, for Aristotle, a combination of soul and body. Both the souls and bodies of women differ in nature from those of men, the soul lacking sovereignty in its deliberative part, and the body having a different role in the activities and relationships in the household, such as reproduction and child-rearing. Having different natures, women should serve in different social capacities than men, as nature makes different things for different functions.”
- 2 Zie ook Marijke Huisman, die hierop wijst, maar een uitzondering maakt voor de feministische uitgeverij SARA, die vanaf haar ontstaan in 1976 aandacht had voor zwarte en migrantenvrouwen: *Feministische Uitgeverij SARA (1976-1987). Casestudie voor een inclusieve geschiedenis van de tweede feministische golf in Nederland*, *Historica. Tijdschrift voor gendergeschiedenis*, 39,3 (2016) 18-23.

Anneke Ribberink is verbonden aan de sectie Politieke Geschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam. Haar proefschrift handelde over de beginfase van de Nederlandse tweede feministische golf: *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum: Verloren 1998).

Het 36^e Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis

Wie schaft de pot?

De relatie tussen vrouwen en voedsel is sterk maar complex, en vaak contradictorisch. De recentste editie van het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis ontleedt die relatie op kritische wijze, vertrekkende vanuit alledaagse voedselpraktijken, van zaad tot afval. De ‘cyclische’ samenhang, de intersectionaliteit van gender-, generatie-, raciale en klassenrelaties, en het expliciteren van vaak onzichtbare agency in tijd- en plaatsgebonden contexten brengt het Jaarboek op smaak. Het globaal historisch analysekader mag sterker gekruid.

/ Hanne Cottyn /

Zoals de redactie van het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis zelf toegeeft, is het opmerkelijk dat het thema voedsel pas in de 36^e editie wordt aangesneden. Nochtans ligt de link met vrouwen en gender voor de hand. De arbeidsverdeling, aspiraties en beeldvorming in de organisatie van voedselgebruiken over geografische, culturele en historische grenzen heen is buitengewoon divers, maar steeds genderspecifiek. In de bundel treden voornamelijk de anonieme vrouwen die dag in dag uit in de weer zijn met voedsel op het voorplan. Hun keuzes, idealen en acties - individueel of collectief - in de productie, distributie en consumptie van voedsel reflecteren structureel ongelijke genderrelaties, en kunnen zowel een versterkende als ondergravende rol spelen in de besteding van die structuren. Vanuit verschillende disciplinaire en thematische benaderingen wordt de rol van voedsel in de constructie, transfer, contestatie, heronderhandeling en heruitvinding van genderrelaties aangetoond.

Gevarieerde oogst; gestructureerd recept

De diversiteit die het Jaarboek kenmerkt, vloeit voort uit de veelheid aan onderzoeksvelden die gender en voedsel samenbrengen. Geografisch laten de hoofdstukken enkel Oceanië buiten beschouwing. De internationale verscheidenheid onder de auteurs –waaronder voornamelijk vrouwelijke academici- is bijna even groot. Het tijds kader loopt van Romeinse recepten tot digitale kookblogs. Disciplinair gaat de bundel verder dan een ‘klassieke’ mix binnen de sociale wetenschappen (sociologen, historici, antropologen, regiostudies), en laat ook agronomen, ontwikkelingswerkers en consultants mee aan tafel schuiven. De daaruit resulterende afwisselende formats maken het doornemen van het Jaarboek zeer aangenaam. Zowat elke bijdrage snijdt een andere categorie bronnenmate-

riaal aan. Naast de klassieke en middeleeuwse kookboeken in het interview met Van Winter en de materiële cultuur afgebeeld in het foto-essay, worden lifestyle magazines, blogs, theaterstukken en schilderijen als bron aangegrepen, vaak als aanvulling op gefundeerd veld-, theoretisch en archiefonderzoek. Via een combinatie van bronnen kan de vaak verzwegen connectie tussen vrouw en voedsel in (historische) officiële teksten toch gestaafd worden, zoals Coomans aantoont met middeleeuwse schilderijen van marktaferelen.

De structuur van de compilatie volgt die van de levenscyclus van voedsel. Hoewel geen enkele compartimentering waterdicht is, worden de originele bijdragen zo logisch aaneengeregen in een keten die loopt van Verbouwen, Bewaren en Verkopen over Bereiden, Consumeren en Verspreiding/Onderwijs tot Waarderen en Wegwerpen. In verhouding tot de zeer concrete case studies lijkt het abstracte artikel van Niehof en Wahlen eerder op inleidende beschouwingen aan te sturen.

De gastredacteurs benaderen voedselpraktijken als “*sociale praktijken ... ingebed in sociale structuren en culturen, die variëren in tijd en plaats*” (p. 10). Voedsel is één van de voornaamste terreinen voor de vorming en consolidatie van genderstereotypen, maar wordt begrepen op het snijpunt met generatie, ras en klasse. De expliciete focus op deze intersectie in de productie van ongelijke machtsrelaties resulteert in een krachtige inleiding. Maar hoewel intersectionaliteit bepalend is voor genderconstructies in brede zin, blijft de focus doorheen het Jaarboek grotendeels beperkt tot (heteroseksuele, getrouwde) vrouwen.

Gender en ontwikkeling op een bedje van geschiedenis

De overtuigende inleiding ontwart een aantal contradictorische knopen in de politieke en ethische dimensies van gender en voedsel. Recent onderzoek naar de economische emancipatie van vrouwen lijkt de integratie van gendergelijkheid in de internationale ontwikkelingsagenda te steunen. De gastredacteurs merken terecht op dat die integratie vaak slechts een gendergevoelig sausje betreft. Zolang genderonderzoek de politiek-economische structuren rond voedsel niet in vraag stelt, blijven patriarchaal en koloniaal geconstrueerde morele verplichtingen –de voedende moeders, de kookvaardige echtgenote, de gezonde vrouw– bestendig (p. 12). Ken en Elizabeth analyseren bijvoorbeeld treffend hoe het betrekken van Chileense vrouwen in de lokale voedselvoorziening niet automatisch tot empowerment leidt, maar eerder tot (neoliberaal)

‘ondernemerschap’.

Verschillende bijdragen benadrukken expliciet de verwevenheid van vrouwelijke agency om autoriteit over voedsel en gezondheid te heronderhandelen met de cultureel en historisch bepaalde morele economie van voedsel. Verschuivingen in “goede” voedselgebruiken worden getraceerd via educatieve bronnen en populaire cultuur (Dane; Holla en Wiersma). Technologische veranderingen en interventies, zoals bewaarmethodes (Nyanga e.a.), blogging (Contois) of afvalverwerking (Tompkins), geven die verschuivingen vaak een nieuwe dynamiek.

Ondanks enkele zeer degelijke historische analyses lijkt een overkoepelend globaal en historisch kader voor de analyse van de politieke economie van voedsel te ontbreken. Naast Boserup (p. 10-11) valt nochtans inspiratie te halen uit het werk van Federici (2004) en Friedman (1993) voor het vergelijken en verklaren van de systemische linken tussen staatsvorming, marktexpansie en gender. Dergelijk historiserend kader kan een brug slaan tussen de opkomende markteconomie in Laatmiddeleeuws Gent en agrarische commercialisering in hedendaags Cambodja. Zo wordt een schijnbare tweespalt tussen Westerse (en Japanse) geschiedenis en het hedendaagse Globale Zuiden vermeden.

Emanciperende smaken

Het Jaarboek kijkt verder dan de universaliteit van zaaiende, oogstende, verkopende, kokende, kuisende vrouwen, en gaat dieper in op de onderliggende en verschuivende machtsrelaties. De verschillende bijdragen illustreren niet enkel de link tussen vrouwen en voedsel, maar nodigen uit tot kritisch feministische reflecties over ontwikkeling, stereotypen en emancipatie. Het Jaarboek biedt geen eindconclusies, maar poogt de diversiteit aan insteken te overbruggen met de politiek en ethiek van genderspecifieke voedselpraktijken als bindmiddel. Eerder dan een gendergevoelig sausje, serveert het Jaarboek een inspirerende cocktail van feministisch onderzoek dat bijdraagt tot radicaal nieuwe recepten op het snijpunt van voedsel, gender, ras en klasse. ///

Referenties:

H. Friedmann, ‘The political economy of food: a global crisis’, *New Left Review* 197 (1993), 29-57.
S. Federici, *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation* (New York, 2004).

B. Bock en J. Duncan (eds.). *Gendered Food Practices from Seed to Waste. Yearbook of Women's History / Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 36* (Amsterdam/Hilversum 2017).

Hanne Cottyn (1985) is postdoctoraal onderzoekster aan de vakgroep Geschiedenis en docente aan de vakgroep Conflict en Ontwikkelingsstudies van de Universiteit Gent.

Contact: hanne.cottyn@ugent.be

Johanna Naberprijs 2017 uitgereikt

Op 21 april 2017 werd tijdens de Vlaams Nederlandse Gendersgeschiedenisdag voor de 15de keer de Johanna Naberprijs uitgereikt. Lore Goovaerts won de prijs met haar scriptie: *'Het glazen plafond doorbroken? De eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de UGent. Een oral history project.'* De Johanna Naberprijs wordt ieder jaar uitgereikt door Atria en de Vereniging voor Gendersgeschiedenis. De jury van de Johanna Naberprijs 2017 bestond uit Mieke Aerts (hoogleraar moderne politieke geschiedenis van Nederland aan de UvA), Gita Deneckere (hoogleraar sociale geschiedenis aan de Universiteit van Gent) en Maite Karssenberg (winnares Johanna Naberprijs 2016).

In Goovaerts scriptie – zo is te lezen in het juryrapport – staan de levensverhalen centraal van vrouwen die er in de tweede helft van de twintigste eeuw in slaagden om door te dringen tot de hoogste wetenschappelijke rangen aan de universiteit van Gent. Dat maakt haar scriptie zowel maatschappelijk als wetenschappelijk zeer relevant. Maatschappelijk relevant, want tot op de dag van vandaag is een dergelijk succes voor veel te weinig vrouwen weggelegd en moet er nog steeds druk worden uitgeoefend op de Nederlandse en Belgische universiteitsbestuurders om vrouwen dezelfde carrièrekansen te bieden als mannen. Wetenschappelijk relevant, want naast het statistisch materiaal waarmee beleidsnota's vaak worden onder-

steund weten we eigenlijk maar heel weinig over hoe vrouwen zelf het wel en wee van hun loopbaan hebben beleefd. Lore Goovaerts heeft een methodologisch en inhoudelijk uitmuntend werkstuk geleverd. Het doet de historische levenservaring van succesvolle vrouwelijk wetenschappers recht en scherpt bovendien ons aller zicht op iets wat toch eindelijk eens echt geschiedenis zou moeten worden: het glazen plafond in de universiteit. In deze *Historica* het artikel van Lore Goovaerts over haar scriptie. De volledige scriptie kunt u vinden op de website van Atria: www.atria.nl.

HISTORICA

Tijdschrift voor gendersgeschiedenis

Geschiedenis is meer dan alleen verhalen over 'belangrijke' mannen. De rol die vrouwen speelden, blijft vaak onderbelicht. Gendersgeschiedenis gaat over constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid door de eeuwen heen.

Historica publiceert drie keer per jaar naast een waaijer aan artikelen over verschillende perioden, ook interviews met genderhistorici, recensies en museumnieuws.

Abonneer je nu! Het kost maar € 27,50 per jaar. Wie nu lid wordt, ontvangt bovendien gratis een boek of dvd naar keuze.

Kijk op www.gendersgeschiedenis.nl

en word VVG-lid!

En los nummer bestellen?

Op onze website vind je een bestelformulier
www.gendersgeschiedenis.nl > Historica > Bestellen

Historica
Hét tijdschrift
over gendersgeschiedenis

DIGES | geschiedenis & media

dtp | internet | geschiedenis

Publicatieassistent voor web en print!

Zetwerk, vormgeving, websites (ook Joomla & Wordpress):
Diges zorgt ervoor dat uw informatie duidelijk overkomt.

Kijk eens op de site of neem vrijblijvend contact op via
info@diges.nl.

www.diges.nl